

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.1.2020>

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година VII, број 1

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генев (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Кривовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Сениша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2020.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година VII/1

Ниш 2020.

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. VII, Number 1

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2020.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. VII, Number 1

Niš 2020.

САДРЖАЈ

Емеритус Љубиша Митровић САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ ИЗМЕЂУ ТЕХНОЛОШКОГ ОПТИМИЗМА И СОЦИЈАЛНОГ ПЕСИМИЗМА И НАДЕ	9
Сузана Марковић Крстић ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НЕКИМ БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У ТРАНЗИЦИОНОМ КОНТЕКСТУ	25
Иван Райчев ИСТОРИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЈА – ТРАДИЦИЈА И МОДЕРНОСТ	41
IN MEMORIAM АКАДЕМИК АНАТОЛИЈ НИКОЛАЈЕВИЧ САМАРИН (1943-2019)	49
ПРИКАЗ НОВА ИСТОРИЈА И/ИЛИ АПОЛОГИЈА ИМПЕРИЈЕ	61

**САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ ИЗМЕЂУ
ТЕХНОЛОШКОГ ОПТИМИЗМА И СОЦИЈАЛНОГ
ПЕСИМИЗМА И НАДЕ
(Маргиналије поводом актуелне пандемије COVID-19
о глобализацији ризика, страха и смрти у савременим
друштвено-хуманистичким наукама)**

*Друштвене промене. Човечанство мора с времена на време
да промени раме на којем носи терет који се зове живот.*

Иво Андрић, Знакови поред пута

Џаба журите ако сте на погрешном путу.

Кинеска пословица

Колико год да је дуга ноћ, свануће дан.

Афричка мисао

Резиме

У раду се разматрају неке парадигме и теорије о савременим друштвеним променама, кризи и могућим перспективама развоја човечанства. Повод овим маргиналијама је пандемија COVID-19. Стога су у фокусу теорије о кризи наше цивилизације, глобализацији ризика, култури страха и смрти у радовима Улриха Бека, Зигмунда Баумана и Ентони Гиденса, о перспективама даљег развоја човечанства у радовима Едгара Морена, Мануела Кастелса, Жака Аталија и др. Критичка рецепција ових теорија упућује на закључке да је неопходан радикалан „ремонт“ наше цивилизације ако се жели излазак из кризе. Такође, заустављање пандемије COVID-19 и њених катастрофалних учинака није могуће без глобалне солидарности у борби против ње.

Кључе речи: теорије хипертехнолошког оптимизма, социјални песимизам, глобализација ризика и страха, теорије алтернативног развоја, пандемија COVID-19.

Страх је човеково осећање узнемирености, бриге и беспомоћности пред проблемима са којима се човек суочава. Његов је верни пратилац кроз живот и историју. Овај плурални мегафеномен је мозаичан и комплексан. Мења се из епохе у епоху, па се може говорити о култури страха и његовој метаморфози кроз историју. Литература пружа обиље записа о овом феномену, од античких дана до савремености. Јер, човекова историја није само игра ероса и комедија, већ и „борба на живот и смрт“, драма и трагедија.

¹ ljubisa.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Већ у најстаријој *Еноховој књизи о апокалипси*, говори се о пропасти првог човечанства, о томе што је претходило Потопу. Но, у исто време, како пишу и Димитрије Мершековски у књизи *Тајна запада* (1930) и Бела Хамваш у књизи *Велика ризница предака* (1943-1964), „Енохова књига прича о пропасти првог човечанства, али говори и о другом човечанству... Оно што сам видео нисам видео за данашњу генерацију, него за оне који ће доћи у далекој будућности“ (Хамваш, 2011: 224). У том смислу Енехова апокалипса је најсавременија књига, чије се поруке одnose и на „генерације које ће доћи у далекој будућности“ (Хамваш, 2011: 235), а управо је реч о упозорењу да ће свет једном страдати од воде, а једном од ватре, због тога што је човечанство доспело у стање изван закона, јер је на недопуштен начин себично искористило слободу и нарушило хармонију са природом и прекршило меру. Енох из древног доба упутио је своје визије и поруке као упозорење савременицима нашег доба.

И док су нам историчари и други списатељи у својим радовима оставили драгоцене записе о бројним видовима ризика, страхова и епидемија, смрти кроз векове (од ратова, земљотреса, присилних миграција, до масовних болести: куге, колере, туберкулозе...), тек се у пракси савремених мултидисциплинарних истраживања и социологије као глобалне и комплексне науке о човеку и друштву остварила идеја о синтетичком уопштавању, дефинисању и класификовању ових појава. Наиме, ризици и страхови, пандемије и смрт, постали су ново легитимно трансгранично поље изучавања од стране истраживача различитог профила – природних, био-медицинских и друштвено-хуманистичких наука.

У овом прилогу ми се не бавимо историјом пандемија као појава, већ културом и социологијом ризика, страха и смрти, а пре свега прегледом парадигматских теоријских контроверзи о жаришним узрочним синдромима савремене кризе и њиховим утицајем на масовне болести човечанства које као мегафеномени не знају за границе држава, континенте, расе, нације, религије и идеологије.

Ако изузмемо митолошке и легендарне представе и пророчанства из древног доба о катастрофама и апокалипсама човечанства, суочићемо се са чињеницом да историју човечанства не прати само непрестани успон, већ и бројни падови и катастрофе. Само у XX веку је преко 400 милиона људи страдало од разних болести у свету, што значи више од укупних ратних губитака у овом веку.

Садашња пандемија COVID-19 има дубље узрочне синдроме у карактеру наше цивилизације, која се креће у знаку дихотомије хипертехнолошког прогреса и социјалног субразвоја, тј. дефицита хуманизма и социјалне солидарности. Наиме, на делу су процеси високе дехуманизације друштва, социјалног и психолошког отуђења личности и наше врсте наспрам природе

и других врсти на планети. Све то производи бројне деформације у развоју, али и социјалне девијације, генерише социјално-патолошке појаве, ризике и сукобе, индивидуалне и колективне фрустрације и страхове.

Ако изузмемо бројне дистопије и теорије завере, као оквир за „разумевање“ узрока и последица савремених ризика, страхова и пандемија, у комплексу света друштвено-хуманистичких наука у свету и код нас, суочићемо се са различитим теоријско-аналитичким обрасцима (од парадигми до теорија „средњег обима“ и микроанализе) које имају научу валидност за објашњење ширих и дубљих социо-културних контекстуалних матрица. Њима се могу објаснити криза, противуречности и ломови наше цивилизације, који могу ако не непосредно, а оно посредно да утичу на производњу ризика, страхова, сукоба и смрти у савремености. Управо овде чинимо осврт на неке од њих.

Имајући у виду мозаични свет теорија о кризи савремене цивилизације, ризицима, страховима, паници и смрти, овде ћемо извршити груписање ових дискурса на неколико скупова: а) о кризи западне цивилизације, б) о кризи друштва, в) о кризи културе и г) о еколошкој кризи.

Теорије о кризи западне цивилизације и њеним последицама по однос човека и природе, квалитет друштвеног живота, здравље, болести и отуђење личности, написао је већи број аутора управо из западних земаља. Почев од Освалда Шпенглера и његове студије „О пропасти Запада“, која је објављена 1918, до студије *Ериха Фрома*, представника круга критичке теорије друштва и, најзад, Патрика Бјукенена, *Смрт Запада* (2003) и Семјуела Хантингтона, *Сукоб цивилизација* и Френсиса Фукујаме, *Крај историје и последњи човек, Наша постхумана будућност*, до студије Гинтера Андерсона *Застарелост човека* (1980), али и бројних дистопија: од Хакслија до Орвела.

У делима ових аутора, различитих теоријских и идејних усмерења, у распону од једног века (од 1918. када је објављена Шпенглерова *Пропаст Запада*, до Бјукененовог дела *Смрт Запада* 2003), утрта је критика западне цивилизације нездравог друштва и отуђења човека, бекства од слободе, ауторитарног карактера и манипулације (Фром), до критике последица дехристијанизације западне цивилизације (Н. Берђајев, П. Бјукенен). Најзад, ту је студија Гинтера Андерса, у којој је дат приказ екстремне техницизације наше цивилизације, која покорава човека, у којој машина постаје креатор, а човек саисторијски. Такође, у свим овим студијама указује се на драму наше цивилизације (хришћанске, супертехнолошке и потрошачке), у којој се остварују процеси дехуманизације друштва и отуђења човека и која, својом непредвидивим и неконтролисаним учинцима, може угрозити не само нашу врсту, већ и живот на планети.

Парадигма неолиберализма, као метасоцијални фаталистички дискурс о свемоћи утицаја тржишта и профита, као де-

мијурга у економији и друштву, потцењује улогу човека и слободу. Ова теорија и идеологија је произишла из чувене чикашке школе, чији су представници Хајек и Милтон. Они су је формулисали као „доктрину шока“ за модернизацију и реформу економије на принципима радикалне приватизације, деструкције социјалне државе и дерегулације, финансијске консолидације, зависне економије и енормне експлоатације и глобалне реколонијације света. Ова доктрина најпре је била експериментално примењена у Чилеу за време Пиночеа, а онда у виду тзв. *Вашингтонског споразума* подржана је од стране Регана и Тачерове као формула спаса за развој и транзицију светске економије. У овој стратегији развоја тежиште развоја се премешта на финансијски сектор и трговину, док се запоставља сектор реалне економије и тзв. јавне привреде. У фокусу је приватни сектор, индивидуализам и глобална трговина. Главне њене полуге су ММФ и Светска трговинска организација и транснационалне корпорације. Ова „доктрина шока“, у форми реформе наметана је милом и силом земљама у развоју и постсоцијалистичким друштвима у транзицији. Она се показала као „успешна“ у промоцији интереса крупног капитала, који је тежио апсолутизацији своје моћи у новој глобалној реколонијацији света и остваривању неолибералног глобализма као новог пројекта неједнакости и моћи у свету. Консеквенце овакве стратегије и економске политике су: деструкција социјалне државе, експлоатација без граница, редуција радних и социјалних права радника, незапосленост, прекаријат, јачање класних неједнакости, регионалних диспропорција у развоју, социјалдарвинизација и реколонијација односа у свету. Такође, и појава нових облика неједнаке размене на релацији економије земаља светског центра-полупериферије и периферије, раст зависних друштава периферног капитализма, потискивање вредности државе благостања (високи стандарди у области радног и социјалног осигурања запослених), рестрикције институција јавног здравља и здравствене заштите, потискивање институција партиципативне демократије радника и грађана, формализација грађанске у колонијалну демократију, ширење феномена социјалног и политичког отуђења човека, раст неједнакости и обнова социјалног питања, класних противуречности и сукоба, итд.

Овакву концепцију и стратегију развоја, из угла не само оцене њених доктринарних принципа, већ и практичног функционисања оценили су познати светски аутори у својим студијама: Наоми Клајн, *Доктрина шока: капитализам катастрофе*, Јозеф Стиглиц, *Противуречности глобализације*, Пјер Бурдије, *Беда света*, Александар Панарин, *Искушења глобализма*, Џон Греј, *Лажна зора: глобалног неолибералног капитализма*, Мишел Чусудовски, *Глобализација сиромаштва*, Ерих Рајнер, *Глобална економија: или како богати постају све богатији, а сиромашни сиромашнији*.

Неолиберализам, као идеологија и стратегија развоја, довео је у пракси до експанзије убиственог „капитализма катастрофе“, социјалдарвинизације друштвених односа у националним и глобалним размерама. Као доктрина, у којој је кључни принцип „профит изнад људи“, она је довела до промоције ирационалне инструменталне рационалности у којој је човек обезвређен, али и сам живот и вредности људских права и слобода. Дошло је до обнове не само социо-класног питања у друштву, већ и експанзије еколошких проблема на релацији друштво-природа. Крајње консеквенце оваквог модела развоја су не само нарушен суверенитет слободе и демократије, већ и квалитет живота и здравље људи и других врста, па и опстанак саме планете. Многи аутори, међу којима и познати антрополог светског гласа, *Едгар Морен*, сматра да је главни узрок кризе савремене цивилизације лежи у чињеници што човечанство није довољно хумано, те да нам је неопходна нова револуција разумевања глобалне солидарности за излазак из ње!

Парадигму глобализације ризика концептуализовао је и развио у својим студијама Урлих Бек. Посебно у студијама *Ризично друштво* и *Светско друштво ризика*. Полазећи од тезе да су ризици стари колико и сам друштвени развој, те да су друштвене групе пратили кроз историју бројни ризици (сиромаштво, здравствени ризици, болести и епидемије, природне катастрофе, ратни сукоби...). Оно што, међутим, разликује раније од савремених ризика у условима глобализације и настајуће постиндустријске цивилизације, што су у прошлости ризици мање-више били препознатљиви и предвидиви, чиме је омогућена интервенција људи у превенцији или минимализовању њихових ефеката.

Савремени ризици су постали инхерента природа система технолошке цивилизације и модернизације. Везани су за нов начин производње, нове материјале, генетске модификације и злоупотребу нових технолошких открића наспрам човека, друштва и природе. Ови ризици имају способност у ери глобализације да се и сами глобализују са својим ефектима бумеранга. Они не знају за границе, политичке блокове и међународне савезе. Стога они воде самоурушавању цивилизације и „дављењу светског друштва“. Оно може постати жртва ирационалних сила екстремизма, фанатизма, тероризма, нуклеарних катастрофа, стихије тржишног фундаментализма и снага милитаризма и ирационалне рационалности, којима је логика моћ профита изнад логике слободе човека, хуманизације живота и друштва. Ови су ризици последица „ишчашене модернизације“ и глобализације савременог друштва. Имају способност брзог и енергичног ширења глобалним светским пространством са масовним последицама за опстанак планете. Урлих Бек излаже свој пледоаје за еколошки одрживи развој човечанства, које ће очувати хармонију између човека, друштва и природе у име живота, садашњих и

будућих генерација и опстанка живота, у односу на снаге де-струкције, разарања и смрти.

Парадигма флуидног страха отуђења и беспомоћности човека у савременом друштву развијена је у делу социолога Зигмунда Баумана. У својој трилогији (*Флуидни живот*, *Флуидна љубав* и *Флуидни страх*) пише о постмодерном потрошачком друштву. Својом критичком социолошким анализом Бауман руши ружичасту слику о неолиберализму и глобализацији, неопозивом напретку цивилизације 21. века и постмодерном друштву. Синтагмом „флуидност“ изражава брзину промена које су циљ по себи, а које не доводе до бољих решења. Флуидни живот у постмодерном друштву одвија се у знаку конзумеризма, потрошачког синдрома сталног подстицања нових жеља за потрошњом и обиљем, за покретљивошћу, номадском егзистенцијом, уместо за стваралаштвом и слободом. *Флуидни живот* је непостојан живот који се стално одвија у условима неизвесности, атомизираних индивидуа које следе индивидуалне стратегије и политику себичног живота. Јер, потрошачки живот тежи за обиљем и хедонизмом, а не за слободом. У таквом друштву нема тежње за утопијом и алтернативом. Губи се критичка рефлексивност на *status quo*, а „критичка педагогија“ је редуктована на политичку коректност према доминантним силама и функционално интегрисање група у културу „друштва спектакла“ и владајућег социјалног система. У таквом социјалном, атомизираним и индивидуализираним друштву изгубљене су вредности слободе, комунитаризма, људске солидарности и хуманизма. Бауман пише о „крхкости људских веза“ и „виртуелној блискости“, о расту егзистенцијалне несигурности, социјалне дистанце, нестабилности друштвене позиције и појачаном страху и депресији. У трећој књизи (*Флуидни страх*), Бауман истиче да је основно обележје наше епохе „свеприсутност страха услед природних и техничких катастрофа“ (Бауман, 2010: 125). У том смислу „... наш је живот све само не слободан од страха ... дуга борба коју је немогуће добити против потенцијално парализујућег страха“ (Бауман, 2010: 16).

Указујући да је „страх друго име које дугујемо својој беспомоћности“ (Бауман, 2010: 112), истиче да „флуидна несигурност храни одсуство борбе против страха, а тржиште цвета у условима несигурности; оно зарађује на људском страху и осећању несреће“ (Бауман, 2010: 158). Насупрот оваквом систему, Бауман поручује: треба оснажити мисао и борбу против страха. То, пак, како он истиче, значи да треба рехабилитовати напуштenu идеју хуманости, социјалне солидарности, заједништва и друштвене борбености, Јер, у ери неолибералне глобализације најпре је „размонтирано заједништво“, а себичлук и посесивна похлепа упоредо су промовисане са тржишним и технолошким фетишизмом, као врховне вредности. Уколико се не зауставе многобројна зла поузрокована стратегијом неолибералног развоја и пост-

модерне цивилизације, Бауман поручује: „постоји могућност да планета постане немогуће место за живот људи“ (Бауман, 2010: 88). Стога је задатак науке, између осталог, да у трагању за истином охрабри грађане у борби против окова илузија и страхова. Такву улогу Бауман је наменио и социологији као науци и позиву у својој заветној поруци да, уколико не жели да у постмодерни доживи смрт, *алтернативна социологија* предлаже преуређење социологије: да се од науке и технологије неслободе, претвори у науку и технологију слободе; да се успостави као нова културна политика у служби људске слободе (Bauman, 2014: 27).

Постоје, међутим, теорије чији аутори проспекцију технолошког развоја фетишизирају, предвиђајући да ће у будућности радна снага нових технологија и вештачка интелигенција представљати главне актере, док ће човек бити поново подређен и поробљен свемоћи технике. О томе немачки филозоф и социолог Гинтер Андерс у својој студији *Застарелост човека* (1974) пише као о добу треће индустријске револуције и технократије, у коме је техника постала не само субјект историје, већ и њен циљ. Као што је у прошлом веку нашу судбину одређивала економија, тако је данас техника наша судбина. На делу је тренд својеврсног „постцивилизацијског канибализма“ (употреба човека као објекта, тј. сировине у модерној генетици и генетском инжењерингу). У оваквој роботичкој цивилизацији, „тренд је да се човек (колико год то звучало апсурдно) учини сувишним и застарелим“ (Anders, 1974: 25). Аутор, у својој филозофско-антрополошкој и социолошкој студији разматра разорне последице овог доба технике и технологије, у коме је човек постао саисторијски, а техника главни субјект. У овом контексту настанка технолошке цивилизације, Андерс разматра различита отуђења човека и друштва, пишући о застарелости историје, слободе, рада, индивидуума, света људи, идеологија, приватности, смисла... Лепеза облика разарања друштвеног живота и деструкције личности овим се не завршава. Андерс истиче да у оваквом добу технолошке свемоћи, настаје и феномен застарелости умирања. Наиме, и умирање је подређено логици профита и свемоћи технике. Андерс пише: „Данас су прости смртни случајеви (од заморености животом или старости) реткост. Већином се *смрт производи. Бива се усмрћен*. Ми данашњи људи нисмо смртни, већ само примарно уморљиви... Уколико се не убију напором, радиоактивношћу или гасом... премештају нас у хромиране фабрике за умирање“ (Anders, 1974: 254).

О тој многобројној технологији смрти, Андерсон, даље, цинично пише: „Наше умирање се привремено одлаже, прикључењем на апарате у станици интензивне неге, а у тренутку наступања смрти, аутоматски се разложе првих пет тактова Шопеновог посмртног марша!“ (Anders, 1974: 255). Аутор као да је овим нагвести пандемију COVID-19 и масовног прикључења болесника на апарате у глобалној „фуги смрти“ (Пол Целан) у савремености.

Овој врсти теорија ризика и страха спада и *Гиденсова метафора о Молоху*, којим он описује модерни хипертехнолошки свет, ослоњен на бројна научна открића, нове технологије, нуклеарну енергију, генетска истраживања, као снажну силу која се креће напред рушећи, попут цунамија, све пред собом. Иако људи теже да управљају Молохом, увек постоји могућност да се он отргне контроли и уништи оне који су га створили и њихову околину (Riser, 2004: 4). Такође и студија француског социолога Пјер-Андреа Тагијефа, *Како одолети сталној покретљивости?*, указује на трагичну судбину хуманизма у доба техничко-трговачке глобализације, чије тековине измичу човечанству. Наиме, Тагијеф указује на негативне последице неолибералне глобализације, која представља идеологију тржишног фундаментализма, која нуди спасење кроз раст „сталне покретљивости“ према логици техно-тржишне еволуције. У овој цивилизацији нестају фигуре грађанина у корист фигура потрошача и акционара; остварују се процеси десуверенизације народа, нације и држава, а главни процес је глобализација (Tagijef, 2010: 12). У овој цивилизацији постоји доминација технонауке и експерт-ократије, у савезништву са индустријским и милитаристичким снагама „танатократије као светске владавине смрти“, као усуд „позитивне“ науке. Појам *танатократије* развио је, у својој студији *Thanatochratie*, Мишел Сер. Он указује како је у нашем добу, кроз милитаризацију, солдатеска појела будућност наука, инструментализујући њене ресурсе за своје циљеве, те да се дотле дошло да снага смрти (танатократија) отме знање и његову историју, те доведе до тога да метастазира у владавину смрти, крај историје и тријумф инструменталног ума (Seres, 1972: 204).

Насупрот оваквој тенденцији у савременој пракси – срашћивања војноиндустријског комплекса и истраживачких центара биохемијских, медицинских и фармацеутских наука, у потрази за новом формулом биолошког рата у трци за глобалну доминацију у свету – Пјер-Андре Тагијеф излаже свој *пледоаје за одбацивање судбине* и „еманципацију научног сазнања, односно његово ослобађање од стега утилитаристичких императива и техничких циљева. Неопходно је изнова рехабилитовати идеју хуманизма и човечанства, отпор, креативну непослушност и одговорност за будућност. Речју, снажна републиканска демократија, глобална солидарност и еколошка одговорност морају бити кључне одреднице алтернативног антикапиталистичког модела развоја којим се треба супротставити неолибералном моделу социјалдарвинистичког индивидуализма, тржишног фундаментализма“ (Тагијеф, 2010: 202). Насупрот фаталистичком метасоцијалном дискурсу, овај се аутор залаже за прометејску ангажованост, поентирајући Монтескјеово упозорење „ропство увек започиње сном“, којим је парафразирао античку мисао да „права припадају онима који су будни!“

Амерички социолог Жорж Рицер, у својој студији *Мекдоналдизација друштва*, разматра како се остварује процес глобализације и американизације света кроз процес мекдоналдизације друштва, те које су његове последице по савременог човека и културу. Наиме, аутор овај процес разматра као процес у коме принципи функционисања ресторана брзе хране освајају један по један сектор у функционисању америчког друштва, као и остатак света, намећући се као модел од културе рађања, исхране, образовања до културе смрти. Пет основних димензија мекдоналдизације су: ефикасност, калкулабилност, предвидљивост, контрола путем замене људи технологијама и, парадоксално, рационалност и ирационалности (Ritzer, 1999). У својој студији показује како се, у условима мекдоналдизације друштва, чак и смрт дехуманизира и подређује логици и спектаклу ирационалне рационалности (увођењем нових технологија и „одржавањем“ живота на интензивној нези, до губитка права пацијената над контролу над сопственим остатком живота, па до дизајнирања смрти и погребна на покретној траци...).

У својој студији *Техника и знаност као идеологија*, Јирген Хабермас показује како се у савремености „ослобађајућа снага технологије, инструментализирање ствари – изврће у окове ослобођења, постаје инструментализирањем људи“ (Habermas, 1986: 27), те како су савремене цивилизације и културе, фетишизацијом технолошког прогреса и стихије слободног тржишта, дошле у сукоб са животом и природом, доводећи у питање не само одрживи друштвени развој човечанства, већ и опстанак наше планете.

Најзад, у савременој литератури, постоје аутори који се не баве само критиком и поремећајима света, већ и *алтернативним пројектима будућности*. Овде указујемо на неке од њих: Мануел Каstelс (*Умрежено друштво*), Едгар Морен (*Како мислити Европу, Глобално мислити*), Пол Керц (*Хуманистички манифест 2000: Како преуредити савремени свет*), Жак Атали (*Криза и како даље, Кратка историја будућности*). У нашој резимирајућој скици поентирамо само неке оцене и ставове ових аутора.

Мануел Каstelс оцењује да човечанство данас живи у ери информационог друштва, које се заснива на новим технологијама и мрежама које сажимају простор и време, мондијализујући човечанство. Но, главна дихотомија у овом друштву лежи између хипертехнолошког напретка и социјалног субразвоја, те новим друштвеним актерима предстоје нови путеви борбе за одреживи развој, хуманизацију друштва и еманципацију човека. У најновијој студији *Мреже револта и наде – друштвени покрети у доба интернета* (2015), Каstelс анализира најновије стратегије деловања нових друштвених покрета у доба интернета и глобалне кризе од 2008. године, која је довела до кризе легитимитета неолибералне идеологије и апсолутне моћи светског поретка

мегакапитала. Он наговештава могућност формирања умрежених алтернативних покрета који ће оспорити садашњу доминацију глобалног финансијског капитализма и омогућити искорак у нови облик партиципативне демократије самоодређења и економије која функционише с акцентом на људима и стварности друштва које ће бити у служби „људских вредности и потраге за личном срећом“ (Kastels, 2018: 265).

Француски антрополог Едгар Морен, пак, сматра да криза савременог човечанства лежи у чињеници да оно није довољно хумано. Насупрот, социјалдарвинистичком либерализму, Морен предлаже алтернативни пројекат посткапиталистичког развоја друштва и мондијализације са људским ликом. Потребна нам је глобализација разумевања и солидарности, морамо повезати етику разумевања међу појединцима с етиком планетарне ере која тражи глобализацију разумевања: „Једина истинска глобализација која би била у служби људске врсте јесте она разумевања, тј. интелектуалне и моралне солидарности човечанства. Док људска врста наставља своју пустоловину под претњом саморазарања, неодложан императив је постао: *спасити човечанство остварујући га!*“ (Morin, 2002: 113). У својим студијама *Глобално мислити* (2015) и *Еколошки човек* (2016), Морин ће разматрати кључне проблеме наше савремености: положај човека у глобалном свету, могућност планетарног хуманизма и еманципацију и екологију и одрживи друштвени развој, истичући да савремена криза опомиње да је опстанак наше врсте повезан са опстанком планете, те да се та дијалектичка узјамност и одговорност мора поштовати и то не само због квалитета живота садашњих генерација, већ и потомака. У овом контексту Морин разматра и улогу и одговорност савремених наука: екологије, социологије и глобологије, како у истраживању кључних развојних проблема, тако и образовању погледа на свет нових генерација које ће бити актери будућих промена у борби за квалитет живота човечанства и опстанак планете (Morin, 2015; 2016).

У студији *Пут наде* (чији су аутори Морен и Хесел), аутори указују да је „наш планетарни систем осуђен на смрт или преображај (...) Морамо схватити да делимо заједничку планетарну судбину; да је човечанство у целини суочено са спојем бројних криза које саме стварају Велику кризу једног човечанства које не успева да се уздигне до хуманости“ (Морен и Хесел, 2012, 7-8). Насупрот економистичким и технократском кретенizmu, ови се аутори залажу за дефинисање нове алтернативне стратегије и политике развоја, која би била планетарна и дубоко трансформистичка, хуманистичка и еманципаторска. Она треба да синтетизује аутентичне либералне, социјалистичке и републиканске вредности са принципима планетарне еколошке биоетике и трансхуманизма. Била би европска и транснационална: да се прошири на целу планету и да глобалном солидарношћу „храни политику човечанства. Њеном формирању и реализа-

цији може допринети развијен демократски грађански покрет као актер планетарног преображаја – за живот и оживљавање, одрживи развој и хумани напредак човечанства. Она би отворила пут наде и понудила перспективу планетарног спаса“ (Морен и Хесел, 2012, 52).

У обликовању теорије и филозофије планетарног хуманизма и одрживог прогреса човечанства, данас делују мислиоци и хуманисти са различитих континената. Посебно треба истаћи активност *Пола Керца*, водећег америчког секуларног хуманисту и писца студија *Хуманистички манифест 2000 – позив на нови планетарни хуманизам* и *Како преуредити свет*, у којима је формулисана нова парадигма развоја за трећи миленијум, коју овај аутор назива *пост-постмодерном парадигмом*. Она је постиндустријска, планетарна, еколошка, секуларна, хуманистичка и трансхуманистичка. У њој се апелује на заједничку одговорност за нашу судбину и нашу обавезу према човечанству као целини. У *Хуманистичком манифесту*, Керц поручује: „Будућност је отворена. На нама је да направимо изборе. Заједно можемо да остваримо најплеменитије циљеве и идеале човечанства“ (Kurtz, 2000: 61).

На фону критичког разумевања узрока савремене кризе и изграђивања алтернативних пројекција даљег развоја човечанства, настале су бројне студије. Из њихове палете издвајамо радове Жака Аталија, француског социолога и економисту. У његовим студијама *Криза, а после?* и *Кратка историја будућности*, аутор се бави не само узроцима савремене кризе већ и проспекцијом/предикацијом мегатрендова будућег развоја човечанства. У вези са узроцима он, између осталог, пише: „Време је да се схвати да ова криза може бити спасоносна шанса за свет, последња опомена пре катастрофе до које би довела анархична мондијализација... Човечанство не може да преживи ако свако од људи не схвати да има интереса за благостање других.“ Атали сматра да за излазак из савремене кризе није довољно да се капитализам „учини моралним, већ да се он укључи у правну државу“ (Atali, 2010b: 126). У том смислу овај аутор истиче потребу планетарне регулације на платформи социјалдемократског развоја и успостављања глобалног New Deal-a и светског управљања по моделу Кејнса.

Жак Атали у *Краткој историји будућности* (2003) излаже могући сценарио друштвених трансформација до 2100. године. Полазећи од хипотезе „да се данас решава то што ће се десити са светом у наредних 50-100 година, те да од нас зависи какву ћемо планету оставити нашој деци и човечанству“ (Atali, 2010a: 229–230). Аутор излаже своје виђење пет таласа који ће одредити будућност човечанства (1. крај америчке империје; 2. настанак полицентричног система; 3. хиперимперија; 4. настанак хиперконфликата око кључних ресурса: воде, нафте и ралигијско-цивилизацијских гекултурних разлика; 5. настанак хипердемократије). Жак Атали посебно образлаже

настанак и структуру обележја петог таласа будућности, тј. *хипердемократије* (настанак релационих социјалних предузећа и релационе економије солидарности и среће; ширење хипердемократије на свим нивоима – од микроструктуре, нација до слободног светског нивоа (стварање планетарног устава, нових институција, уједињених нација; планетарни хуманизам и трансхуманизам, трансхумансити као актери и алтруисти са транснационалним идентитетом који су истовремено грађани света, као и чланови више заједница). У оваквој настајућој заједници човечанства равноправних грађана и народа, *трансхуманисти ће бити нова креативна класа*, чији ће циљ бити побољшање судбине света, уравнотежавањем мондијализације тржишта и мондијализацијом демократије. У оваквим релационим предузећима профит неће бити врховни циљ нити услов опстанка. За трансхуманисте, „љубав према другом, која је првенствено љубав према самом себи, услов је опстанка човечанства. Трансхуманисти ће поставити ту темеље економије алтруизма, или, како је то дефинисао Пјер Бурдије, економије среће“ (Бурдије, 2019: 73).

О „реморализацији глобализације“ и преиспитивању владајућег капиталистичког система први пут се говорило ове године и од стране првог човека форума Давос. Наиме, Клаус Шваб је указао да садашњи систем генерише неприхватљиве неједнакости између богатих и сиромашних, Севера и Југа, које заоштравају противуречности у развоју светског друштва, доводећи у питање одрживост развоја и еколошку равнотежу на планети. Истакао је да овакав систем постаје неодржив и кобан по будућност човечанства, те да га је неопходно мењати.

Овај осврт на различите парадигматске погледе на друштвени развој и будућност човечанства имао је за циљ да укаже на плуралистичку контекстуалну матрицу узрочних синдрома, који непосредно или посредно утичу на обликовање понашања појединаца и друштвених група у савремености, као и њихов утицај на квалитет живота и здравља људи, њихове шансе, развој и социјалну мобилност. Упоредо са истраживањима ових аутора у свету су деловали и бројни други истраживачи различитог профила који су дали допринос истраживању овог трансдисциплинарног поља: ризика, панике, страха, болести и смрти у савремености. У овом контексту треба истаћи студије: *Морална паника* (1998) Кенета Томпсона, *Геополитика емоција* (2008) Доминика Мојсија, *Култура страха* (1999) Бориса Гласнера. На овом фонду, у систему друштвено-хуманистичких наука формиране су и посебне дисциплине (психологија и социологија страха) и мултидисциплинарно истраживање ових проблемских поља.

Најзад, могли бисмо да закључимо: док се индивидуална и социјална психологија баве „унутрашњим доживљајима“ страха и њиховог утицаја на понашање појединца и друштвених група; дотле се *социологија страха* бави тзв. „структурним матрицама социјалне детерминације“, које узрокују појаву страха и какве су њихове последице на активност и живот индивидуа и односе група у друштву.

***

Овај груби и сумарни осврт на савремену литературу из друштвено-хуманистичких наука о глобализацији ризика, страха и смрти, у лепеци погледа и ставова између хипертехнолошког оптимизма и социјалног песимизма и наде, поводом актуелне мегапојаве пандемије COVID-19, уверава нас да контроверзна трагања о људској природи, карактеру и будућности човечанства, нису престала од антике до данас. „Она откривају да: човек као најсложеније живо биће у природи, човек путник – *homo viator*. (В. Јеротић) има мултикомплексан идентитет (Е. Морен) који се не да редуковати на бинарну супротстављеност русоовског бића добра и хобсовог бића зла. Човек није по својој антрополошко-социолошкој природи само оно што јесте већ и биће могућности и наде. Није само песник ускликнуо „Сањам, дакле бићу!“, већ су тако умни философи и научници у 20. веку Ернст Блох и Ерих Фром у својим студијама надахнуто писали о *принципу наде* – неизмерним могућностима човекове антропологије, прометејском усправном ходу и револуцији наде и способности човека да претвори судбину у слободу и историју (Јеротић, 2017: 32).

Насупрот хиперпродуктивистичкој и потрошачкој философији, који су човека и друштво представили као „мегамашине“ (Л. Мамфорд), тј. као систем тоталне контроле и максималне продуктивности, у коме је жива радна снага замењена машином, мега-потрошачем, Блох је човека дефинисао као *homo sperans*-а, чија људска култура има позитивну утопистичку функцију и односи се на конкретно утопијски хоризонт могућности (Bloch, 1981: 167), док је по Фрому – нада темељни принцип људског постојања, јер тамо где нема наде, ту се живот завршава. Наравно, нада није пасивно чекање, већ претпоставља и ангажман да се мења и ствара бољи свет, да се остварује пројекат друштва у коме је оптимални развитак човека врховни циљ. У том смислу и Блох и Фром су револуцију наде повезали са философијом ослобођења, поентирајући активну улогу човека као актера историје и аутоеманципације. Само се у таквом прометејском односу могу створити аутентична људска историја, друштво здравих и слободних личности. У супротном, парафразирајући Ернста Блоха, на тлу класне цивилизације „капитализма катастрофе“, у коме је друштвени живот накриво насађен, „људи не могу имати нити усправан ход, нити здрави живот“ (Bloch, 1981: 543).

ЛИТЕРАТУРА

- Anders, Ginter. *Zastarelost čoveka*, „Nolit“, Beograd 1974.
- Atali, Žak. *Kratka istorija budućnosti*. Beograd: Arhipelag, 2010a.
- Atali, Žak. *Kriza - a posle?* Beograd: Hedone, 2010b.
- Бауман, Зигмунд. *Флуидни страх*. Нови Сад: Mediteran publishing, 2010.
- Bauman, Zygmunt. *What Use is Sociology?* Cambridge: Polity Press, 2014.
- Bloch, Ernst. *Princip nada*, II. Zagreb: Naprijed, 1981.
- Бурдије, Пјер. *Сигнална светла*. Београд: Завод за уџбенике, 2019.
- Јеротић, Владета. *Добро и зло трче заједно*. Београд: Арс Либри, 2017.
- Kastels, Manuel. *Mreže revolta i nade: društveni pokreti u doba interneta*. Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Kurtz, Paul. *Humanist Manifesto 2000: A Call for New Planetary Humanism*. Amherst NY: Prometheus Books, 2000.
- Morin, Edgar. *Odgoj za budućnost*. Zagreb: Educa, 2002.
- Morin, Edgar. *Penser global*. Paris : Editions de la Maaison des sciences de l'homme, 2015.
- Morin, Edgar. *Ecologiser l'homme*. Paris: Éditions Limeux, 2016.
- Морен, Едгар и Стефан Хесел. *Пут наде*. Београд: Хедоне, 2012.
- Ritzer, Georges. *Mekdonaldizacija društva*. Zagreb: Naklada „Jesenski i Turk“, 1999.
- Ricer, Džordž. *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik, 2004.
- Seres, Michel. „Thanatocratie“. *Critique* 293, mars 1972.
- Tagijef, Pjer-Andre. *Kako odoleti stalnoj pokretljivosti?* Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010.
- From, Erih. *Revolucije nade*. Beograd: Gratos, 1980.
- Habermas, Jürgen. *Tehnika i znanost kao ideologija*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- Хамваш, Бела. *Велика ризница човечанства*. Београд: Службени гласник, 2011.

MODERN THEORIES OF SOCIAL CHANGE BETWEEN TECHNOLOGICAL OPTIMISM AND SOCIAL PESSIMISM AND HOPE

Summary

The paper examines certain paradigms and theories of modern social changes, crisis, and possible prospects of human development. The motive behind these marginalia is the COVID-19 pandemics. Therefore, the paper focuses on the theories about the crisis of our civilization, the globalization of risk, the culture of fear and death in the works of Ulrich Beck, Zygmunt Bauman, and Anthony Giddens, and on the prospects of future human development in the works of Edgar Morin, Manuel Castells, Jacques Attali and others. The criti-

cal reception of these theories points to the conclusion that a radical “repair” of our civilization is necessary to overcome the crisis. Furthermore, ending the COVID-19 pandemics and its catastrophic consequences is not possible without global solidarity in the battle against it.

Key words: theories of hypertechnological optimism, social pessimism, globalization of risk and fear, theories of alternative development, COVID-19 pandemics.

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У НЕКИМ БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА У ТРАНЗИЦИОНОМ КОНТЕКСТУ

Резиме

Демографске промене саставни су део дубљих друштвено-економских промена кроз које су пролазиле балканске земље у другој половини 20. и почетком 21. века. Бројни неповољни демографски трендови су настављени или интензивирани, а неки демографски процеси (опадање природног прираштаја, старење становништва, депопулација) добили су израженије облике на подручју Балкана, тако да се њихово још снажније манифестовање очекује током 21. века. Промене демографске слике балканских земаља и разлике у репродукцији становништва условљене су сплетом околности социоекономске природе, многострукошћу деловања фактора етничке припадности, као и цивилизацијским и културолошким особеностима појединих друштвених група. У раду су из социодемографске перспективе сагледане промене у сфери природног кретања и старосној структури становништва неких балканских земаља током последњих неколико деценија. Проучавање особености појединих демографских структура, кретања становништва, брачног и репродуктивног понашања становништва индиректно упућује на одговор на питање о демографској будућности ових земаља.

Кључне речи: демографске промене, балканске земље, природно кретање становништва, депопулација, старење становништва.

УВОД

Друштвено-економске и политичке промене, трансформација друштвених система у послењој деценији 20. века и током 21. века, доприносе мењању демографске слике балканских земаља, тако да неповољни демографски трендови постају све наглашенији, али и препознатљиви као кључни социодемографски проблеми. Највећи број земаља на Балкану налази се у мултидимензионалном процесу транзиције, који дубоко захвата економски, политички и културни подсистем глобалног друштва, док „у оквирима свакодневице он продире у животне услове група и појединаца, редефинише њихове односе, мења понашања, очекивања, перспективе“ (Lazić, 2000: 21). У балканским земљама дешавале су се значајне политичке, економске и демографске промене, а бројне противуречности довеле до слома друштвених система и моралне аномије. „Балканска друштва, за разлику од друштава развијеног светског центра, живе у различитом

¹ suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs

друштвеном времену и налазе се пред различитим развојним и еманципаторским задацима. Савремени Балкан, а посебно простор бивше Југославије, у знаку је постконфликтне трауматичне ситуације [...] У овом контексту у процесу транзиције балканских друштава модел просветитељства овде је замењен моделом тржишног фундаментализма, који је отворио процес разарања друштва, демонтаже социјалне државе и довео до културне и социјалне аномије“ (Митровић, 2009: 24–25). Постсоцијалистичке земље на Балкану суочавају се са бројним изазовима и проблемима у многим областима друштвеног живота. На простору бивше СФРЈ, у новонасталим државама, у последњој деценији 20. века ескалирали су верски и етнички сукоби и грађански рат, тако да се ове земље налазе не само у постсоцијалистичкој транзицији, већ и постконфликтном стању (Марковић Крстић и Милошевић Радуловић 2016: 116). Социодемографска анализа неких балканских земаља указује на неповољна демографска кретања, која су се јавила у другој половини 20. века, тако да се може очекивати њихово још снажније манифестовање током 21. века, уколико се не усмеравају адекватним мерама пронаталитетне популационе и социјане политике. „Данас постаје, међутим, све очигледније да се социјалне и популационе политике морају стално прилагођавати промењеној европској демографској ситуацији, пре свега израженом старењу, као последици недовољног рађања, али и продуженог живљења“ (Вобић, 2013: 154). Истраживачи социодемографских појава налазе се у положају посматрача-учесника својеврсног „природног експеримента“, чије ће последице (демографске) бити јасније изражене тек за неколико деценија.

У раду су, најпре, представљена теоријска полазишта за разумевање кретања становништва (теорија демографске транзиције, микро-економска теорија фертилитета), а потом је дат демографски приказ и анализа кретања становништва неких балканских земаља (демографска слика, природно кретање и старосна структура становништва). У фокусу рада су демографске промене, кретање и структуре становништва неких земаља Балкана сагледаних у контексту савремених друштвених трансформацијских процеса. У њему се трага за одговорима на питања о особеностима демографских структура балканских земаља, детерминантама формирања одређеног типа демографских структура у појединим балканским земљама, специфичним демографским карактеристикама балканских земаља и могућностима стварања „балканског“ демографског модела, повезаности демографских трендова у балканским земљама и политичких и друштвено-економских промена, као и о исходу одређених тенденција у кретању и структурама становништва, односно о демографској будућности ових земаља.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ У ПРОУЧАВАЊУ ПРОМЕНА У КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА

Демографски процеси добијају специфична обележја у појединим земљама Балкана с обзиром на њихов географски положај, социо-

економске, културне и етничке структуре. Етничке групе разликују се по културним стандардима, верској припадности, економској активности и диференцијалном фертилитету који доводи до брзих промена у демографским структурама становништва. У социјалној демографији је општеприхваћено становиште према коме друштвена структура и друштвене промене утичу на демографске структуре и процесе, на начин живота појединца, али и на његово репродуктивно понашање. С обзиром на то да је демографски развитак реверзибилан историјски процес, целина односа који се успостављају у становништву, веома је значајно проучавање утицаја друштвених чинилаца на демографске промене, као и утицај демографских кретања и структура на друштвене процесе. С једне стране, људска плодност и смртност, њихов однос у виду популациног раста, нису детерминисани искључиво биолошким факторима, већ су и социолошки, економски и шире културни феномени управо због своје опште друштвене, а потом и уже, стратификацијске условљености. С друге стране, различити друштвени слојеви, класе и друштвене групе, имају неједнаке шансе у погледу дужине живота, склапања брака, разликују се по броју деце и улагању у њихово образовање и социјалну промоцију (Вобић, 2007: 32). Теоријске интерпретације демографских промена су многобројне и разноврсне, а с обзиром на то да ће овде бити речи о променама у сфери брачног и репродуктивног понашања, као и паду наталитета, њихову окосницу ће чинити *теорија демографске транзиције и економска теорија фертилитета*.

Теорија демографске транзиције једна је од доминантних теорија која развитак становништва приказује као процес етапног развоја који се одвија у уској повезаности са етапама друштвено-економског развоја. Она је „широко прихваћена теоријска генерализација коју је 1929. године формулисао Ворен Томсон, а касније је разрадио Френк В. Нотештајн. Додуше, француски демограф Адолф Лондри је још 1909. године формулисао теорију троетапног демографског развитака, али јој је дао радикалнији назив 'теорија демографске револуције'“ (Вобић, 2007: 127). Промене које се дешавају (индустријализација и урбанизација) повезују се са променама у репродуктивном понашању становништва. Демографска транзиција, као заједничко демографско искуство развијених земаља света, своди се на преображај високог морталитета и фертилитета у ниски морталитет и фертилитет, на редукацију морталитета и фертилитета у последњих 200 година (Ђурђевић, 1998: 60).

Ова теорија се темељи на основним поставкама: да је демографска транзиција историјски процес под непосредним утицајем фактора економског и друштвеног развоја и да садржи промене у наталитету (фертилитету), морталитету и природном прираштају, као и промене у демографским и економско-социјалним структурама становништва. Наиме, као што је целокупан демографски развој део ширих друштвено-економских промена у којима нема пасивну улогу пратиоца, већ и сам повратно утиче на друштвено-економске процесе, тако су и поједине етапе развоја становништва везане за историјски контекст

друштвено-економских промена. Анализом историјских етапа развоја становништва и осветљавањем њиховог демографског садржаја настоје се уочити, генерализовати, кретања становништва својствена одређеним специфичним животним условима земаља које су у развоју становништва прошле кроз те етапе (Wertheimer-Baletić, 1999: 105).

Доналд Бог (Donald Bogue) развија троетапни модел демографске транзиције. Прва, предтранзициона етапа одликује се високим стопама наталитета и морталитета које резултирају веома ниским или чак нултим стопама природног прираштаја становништва. Другу етапу, етапу демографске транзиције (демографског прелаза) чине три подетапе. Прва подетапа транзиције одликује се високим стопама наталитета, док су стопе морталитета у јаком паду; долази до пораста становништва, старосна структура је изразито млада, становништво је концентрисано у пољопривредним занимањима и примарним делатностима уз преовладавајући удео сеоског живља. У другој подетапи започиње пад наталитета који је у односу на смањивање стопа морталитета нешто бржи, па стопа природног прираштаја започиње лагано падати; морталитет опада, али знатно спорије услед растућег учешћа старијих лица. У трећој подетапи стопа морталитета углавном стагнира на ниском нивоу, а стопа наталитета лагано пада па долази до смањивања стопа природног прираштаја. У старосној структури запажа се пораст старијих лица, становништво се све више концентрише у високопроизводним непољопривредним занимањима и у градовима. Највећи број популација развијених земаља данас припада овом типу становништва. Трећа, посттранзициона етапа одликује се ниским стопама наталитета и морталитета, које су веома блиске, тако да природни прираштај стагнира, док у појединим годинама може бити чак и негативан (Petrović, 1979: 5–7; Golubović i Marković Krstić, 2008: 13–14).

Демографска транзиција има различита обележја у појединим земљама у зависности од достигнутог друштвеног развоја. Тренд (етапни положај) недовољно развијених земаља у демографској транзицији знатно се разликује од етапног положаја који у демографској транзицији имају развијене земље². Демографска транзиција је сложен процес који укључује како промене у природном кретању становништва и старосно-полној структури, тако и промене економских и социјалних структура становништва које су релевантне за демографски развитак. Према поставкама теорије демографске транзиције, етапе демографског развитка односе се на нормални развитак становништва (апстрахују се миграције, ратови) и могу бити аналитички оквир за проучавање развитка становништва.

Према поставкама теорије демографске транзиције, повезаност социоекономског развоја и репродукције становништва има исходште у планирању породице, тако да се очекивало да ће се репро-

² У највећем броју случајева недовољно развијене земље налазе се у етапном положају „демографске револуције“, у фази још увек високе стопе плодности и силазној стопи смртности. Последица тога је висок прираштај и нагли раст становништва, који једва стиже да прати спорији пораст средстава за људску егзистенцију.

дукција становништва стабилизovati, a да ће резултат транзиционог процеса бити уравнотежена репродукција. Очекивања да ће се репродукција после етапе демографске транзиције стабилизovati на нивоу просте репродукције, односно да ће се наталитет и морталитет изједначити, нису се остварила. Осим тога, опадање фертилитета испољено је у различитим друштвеним, економским и демографским условима, планирање породице није било практиковано међу ширим слојевима сеоског становништва Европе, а културни фактори условили су почетак и интензивирање процеса опадања фертилитета независно од социоекономских услова. То је покренуло бројна преиспитивања поставки теорије демографске транзиције, односно покушаје да се уз помоћ нових емпиријских података објасне промене у репродуктивном понашању становништва. Социоекономски оквир објашњења репродукције и њених промена све више се замењује социокултурним у коме се траже објашњења најновијих промена (Handwerker, 1986). Уместо у социоекономском статусу појединца и породице објашњење се све више тражи у постиндустријском друштву у промењеним нормама и очекивањима појединца. Неки аутори наводе да су прве демографске промене регистроване у земљама Западне Европе, код становништва са вишим нивоом образовања, код оних који су усвојили постматеријалистичке вредности, повезане са индивидуализацијом и равноправношћу полова, код особа нижег степена религиозности и особа које мање подржавају ауторитете (Lesthaehge, Neidert, Surkyn, 2006; Petrović, 2011: 54).

Промене у репродукцији објашњавају се променама у структури породице и односу према репродукцији (Van de Kaa, 1987). Објашњење се налази у економској самосталности појединца и породице, могућностима планирања породице и односу према деци. Непосредно после Другог светског рата настојање да се заснује породица, да се имају деца, било је превасходно условљено социоекономским чиниоцима и жељом да се оствари економска самосталност. Са мењањем економских прилика, ширењем контрацептивних средстава, мењају се ставови према браку, предбрачним односима, броју деце у породици. Читав комплекс елемената који чине основу ставова о репродукцији се мења, па уместо притиска на младе да путем брака и породице остваре своју самосталност, они и без брака остварују економску самосталност и жељу за децом. Тиме социоекономски чиниоци не губе на важности, већ су достигли такав ниво да је квантитет порастао у квалитет. Дакле, економска самосталност младих људи омогућава им да се одвоје од родитеља, да живе у фактичкој заједници без склапања брака или да имају децу без склапања брака и сл. Ови и други елементи су оквир који утиче на промењени однос према репродукцији у већини развијених земаља. Аутор сматра да је дошло до транзиције од „златног доба брака ка зори кохабитације“, од „ере краља-детета са родитељима ка ери пара-краља са дететом“, транзиције од „превентивне контрацепције ка самопотврђујућој концепцији“

и од „униформне ка плуралистичкој породици и домаћинству“ (Van de Каа, 1987: 11). Дакле, репродукција становништва је све мање под утицајем спољних чинилаца, а све више постаје слободна одлука појединца или пара (у већини земаља западне Европе).

Савремено економско објашњење фертилитета заступа амерички професор *Гери Бекер* (Gary Becker). *Микроекономска теорија* заснива се на принципима рационалности и максимизацији корисности. По принципу рационалности појединац бира оно што је за њега добро, а не лоше (бира задовољство, а не бол). Максимализација корисности значи да појединац рангира алтернативе и тражи ону која му доноси највећу корисност, а може потицати од материјалних добара, задовољства од сопствене великодушности, уживања у уметности или од подизања деце. Појединци имају различите преференције, односно приписују различиту корисност деци, материјалним добрима и осталим задовољствима, тако да веће преференције партнера у корист деце, повећавају њихову тражњу за децом (Мијатовић, 2000: 59–74).

Г. Бекер је развио савремену економску теорију фертилитета (почевши од 1960. године), по којој се дете, у аналитичком смислу, сматра трајним потрошним добром. У том смислу, родитељи доносе одлуку о рађању детета, при чему воде рачуна о корисности коју ће имати од детета, а с друге стране, о висини трошкова, уз ограничења која им постављају доходак и цене. Дакле, дете доноси задовољство, али зато и троши ограничене ресурсе. Према поставкама ове теорије, фертилитет се разматра уз помоћ истих варијабли као и потрошња било које робе. С тим што постоје и разлике: деца се не изнајмљују на ограничено време, не мењају се за новији модел, нити се могу продати у време кризе, а осим тога, деца се не купују на тржишту. Г. Бекер је наглашавао разликовање квалитета деце и броја деце. Према његовом схватању, већи доходак, који остварују родитељи, утиче на њихов однос према деци, тако да већу пажњу придају квалитету деце. Такав однос према деци претпоставља издвајање већих средстава за свако дете, почевши од оних за исхрану и становање, образовање и здравље, до трошкова за путовања и спорт. Родитељи настоје да детету повећају шансе за квалитетан живот и успех у њему. На тај начин се ствара „људски капитал“ (human capital), који је, по савременој економској теорији, основни чинилац економског развоја. У том смислу, потенцијални родитељи врше избор између већег броја деце нижег квалитета и мањег броја деце вишег квалитета, у условима константног дохотка кога остварују³. Фертилитет се делом смањује током

3 „Повећање квалитета је скупље уколико је више деце, јер се повећање односи на већи број јединица; слично, повећање квантитета је скупље уколико су деца вишег квалитета, зато што деца вишег квалитета коштају више (Becker, Lewis, 1973)“; Наведено према: Мијатовић, 2000: 64.

економског развоја услед повећања инвестиција у људски капитал деце, нарочито кроз образовање, тако да родитељи више улажу у децу, смањујући њихов број.

Разумевање промена и тенденција у кретању фертилитета уз помоћ основних поставки микроекономске теорије заснива се на теоријско-методолошком ставу да је рађање одлука појединаца на основу максимизације корисности, као и на укључивању економских детерминанти које утичу на рађање. Такав теоријски приступ, који полази од индивидуалног, рационалног и корисног, може бити пихватљив уколико се не заустави на разматрању само економских мотива рађања.

ДЕМОГРАФСКА СЛИКА И СТАРОСНА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НЕКИХ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА

Промене у друштвено-економској сфери утицале су на репродуктивно понашање становништва балканских земаља које се одликује константним опадањем фертилитета и измењеним односом према репродукцији. За разлику од ранијих периода, када су све за репродукцију способне жене рађале „онолико колико је бог дао“, данас је репродукција у неким земљама сведена на најмању меру, тако да не обезбеђује ни замену генерација. Поред тога, наглашене разлике у висини фертилитета у зависности од нивоа образовања, економске активности, националне и религијске припадности сведоче о постепеном одбацивању традиционалног модела рађања и превладавању савременог, који подразумева рађање једног детета или двоје деце (недостатак мотива и жеље за рађањем деце, одбацивање могућности да се учествује у репродукцији). Снижавање фертилитета иде у корак са променама, како у старосно-полној и брачној структури „у правцу смањења удела лица која су у браку, повећања старости приликом ступања у брак, пораста учешћа лица која нису склапала брак и пораста броја разведених лица” (Rešić Jenačković, 2018: 73), тако и у социоекономским и културноантрополошким структурама становништва. Промењене друштвене прилике стварају мотивацију за ограничавање рађања, промењена је улога жене у породици и друштву, као и значај деце за родитеље и друштво.

Резултат таквог репродуктивног понашања и односа према репродукцији је константно опадање вредности стопа природног прираштаја, које у већини балканских земаља имају негативни предзнак. Међутим, интензитет промена није у свим земљама Балкана исти, далеко је већи у нисконаталитетној Босни и Херцеговини, Грчкој, Хрватској, Бугарској, Србији у односу на Албанију, Црну Гору и Северну Македонију. Ово делом показује да савремени модернизацијски токови, као главни покретачи промена, како у друштвеним и економским сферама, тако и демографској, још увек нису доминантно прихваћени међу становништвом појединих земаља Балкана, тако да традиционални систем вредности, етничка и верска припадност, као и начин живота битно утичу на формирање репродуктивних норми и остварени ниво фертилитета.

Табела 1: Демографски показатељи у балканским земљама, 1951. и 2016. година

Земља	Број стан. у милионима		Стопа natalитета		Стопа морталитета		Стопа пр. прираштаја		Стопа нупцијалит.		Стопа диворцијал.	
	1951	2016	1951	2016	1951	2016	1951	2016	1951	2016	1951	2016
Албанија	1,24	2,89	38,5	11,5	15,2	7,8	23,3	3,7	10,2	8,7	0,9	1,3
Б и Х	2,72	3,51	33,9	8,3	17,0	10,1	16,9	-1,8	11,3	4,8 ⁴	0,7	0,6
Бугарска	7,26	7,15	21,1	9,1	10,7	15,0	10,4	-5,9	8,9	3,9	0,8	1,5
Грчка	7,65	10,78	20,3	8,6	7,5	11,0	12,8	-2,4	8,3	5,0	/	1,3 ⁵
Румунија	16,46	19,76	25,1	9,5	12,8	13,0	12,3	-3,5	10,3	6,3	1,2	1,6
С. Македонија	1,26	2,07	35,9	11,1	16,4	9,9	19,5	1,2	10,8	6,8	0,8	1,0
Словенија	1,49	2,06	22,8	9,9	12,4	9,5	10,4	0,4	8,9	3,1	0,6	1,2
Србија	6,82	7,06	25,6	9,2	13,9	14,3	11,7	-5,1	10,8	5,1	1,2	1,3
Хрватска	3,88	4,19	22,5	9,0	12,8	12,3	9,6	-3,3	9,0	4,7	0,8	1,4
Црна Гора	0,41	0,62	31,7	12,2	10,9	10,4	20,8	1,8	8,1	5,1	0,5	1,1

Извор: Kotzamanis, 2001: 7–44; ПЗС, 2017: 60–62; ПЗС, 2017а: 48; ПЗС, 2018: 37; World factbook 2018; EUROSTAT 2018; MONSTAT, 2018: 38–42. Worldometers.info/world-population

Друштвена, културна, конфесионална разноликост на овим просторима одразила се и на демографска кретања у периоду 1951–2016. (Табела 1) тако да се диференцирају две групе земаља с обзиром на демографске карактеристике и тенденције у кретању становништва: на једној страни су Албанија (3,7‰), Црна Гора (1,8‰), Северна Македонија (1,2‰) и Словенија (0,4‰) са позитивним природним прираштајем, а на другој су остале (овде приказане) земље Балкана у којима је природни прираштај негативан (у Бугарској -5,9‰; Србији -5,1‰, Румунији -3,5, Хрватској -3,3‰; Грчкој -2,4‰ и Босни и Херцеговини -1,8‰). Стопе нупцијалитета смањују се у свим земљама Балкана (у периоду 1951–2016), тако да су у неким вредности преполовљене (Босни и Херцеговини, Бугарској, Хрватској и Србији), док је у Словенији смањење још веће (за 2/3). Кретање стопа диворцијалитета је такође једносмерно, али у обрнутом правцу у односу на стопе нупцијалитета – у скоро у свим земљама показују тенденцију повећања (највеће повећање, односно дуплирање вредности стопа диворцијалитета забележено је у Црној Гори са 0,5‰ на 1,1‰ и Словенији 0,6‰ на 1,2‰), док је само у Босни и Херцеговини дошло до незнатног смањења (за 0,1‰).

Актуелни трендови у кретању нупцијалитета и диворцијалитета резултирају и промењеним односом према родитељству. „Кретање нупцијалитета у последњих петнаестак година показује јасан силазни тренд у безмало свим европским земљама... Стопа укупне брачности почела је да опада прво у скандинавским земљама, посебно у Шведској и Данској половином 1960-их, а потом су следиле сличне промене у већини европских земаља почетком 1970-их. Извесне промене у том правцу догађају се и у Југославији у 1980-им и могле би да значе почетак краја ере када су се „сви“ венчавали“ (Авгамов, 1993: 107–108). Опадање стопе укупне брачности на нашим просторима је једним делом последица одлагања брака услед неповољних економских прилика, али и знак да је дошло до смањења привлачности законом регули-

4 Подаци за стопе нупцијалитета и диворцијалитета у Б и Х односе се на 2012. годину.

5 Подаци за стопу диворцијалитета односе се на 2012. годину.

сане заједнице жене и мушкарца. „Код млађе популације однос према браку се огледа у константном паду броја закључених бракова, којих је 2010. било за око трећину мање него 1980. године. Стопа склопљених бракова на 1000 становника је пала са 5,1 на 4,9 од 2009. до 2010. Један део осипања свакако се може приписати кохабитацији, али је вероватније да је већи део везан за саму промену понашања према заједничком животу у браку, као и за процес старења популације, што доводи до смањивања брачног контингента“ (Благојевић Хјусон, 2012: 36). М. Благојевић Хјусон такође наводи да се промена односа према браку огледа и у порасту старости супружника приликом склапања првог брака, која је 2010. године била 30,8 година за мушкарце и 27,1 година за жене. Померање ове границе доводи до померања границе рађања, тако да је просечна старост мајке при рођењу првог детета износила 27,2 године (2010), што потврђује да је процес модернизације брака и брачности у току.

Последице оваквог тренда кретања стопа нупцијалитета и честог одлагања ступања у брак, свакако остављају трага на породицу као заједницу. Она све више губи неке од својих функција. Једна од оних која се видно трансформише јесте репродуктивна функција, која се описује и мери прецизним показатељем: бројем рођене деце. Бројни аутори указују на то да је дошло до велике „кризе“ породице, да се у брак ступа све касније, да је све више краткотрајних и дуготрајних ванбрачних заједница које су, по правилу, без деце, а промењени су и ставови према рађању (неке поборнице екстремног феминизма тврде да је и само рађање један облик експлоатације жене).

Анализа демографских кретања балканских земаља показује да је процес демографске транзиције завршен или је при крају и да је у складу са темпом друштвеног и економског преображаја. Иако су на подручју Балкана били присутни различити модели репродукције (традиционални и савремени) током 20. века, а балканске земље се суочавале са популационим проблемима, недовољним или прекомерним рађањима појединих етничких група које су се разликовале по културним стандардима, верској припадности, економској активности, диференцијалном фертилитету (што је доводило до брзих промена у етничком саставу становништва и повећању социјалних тензија), у другој деценији 21. века долази до релативног „уједначавања“ демографских показатеља. Кретање становништва Балкана условљено је природним прираштајем, али и миграционом компонентом која има посебан значај у територијалној редистрибуцији становништва и етничкој структури у етнички хетерогеним срединама.

Статистички подаци о природном кретању становништва у земљама Балкана показују да су неке од њих већ ушле у раздобље посттранзиције или се налазе на његовом почетку, јер облик репродукције у коме долази до опадања наталитета тако да је приближно једнак нивоу морталитета одговара посттранзицијском режиму репродукције.

Како је рађање кључна демографска варијабла и позитивна компонента природног прираштаја, у условима ниске смртности становништва, основни је динамички чинилац демографских промена. У

том смислу, праћење промена у стопама укупног фертилитета послужиле бољем разумевању данашње демографске структуре балканских земаља (Табела 2).

Табела 2: Стопа укупног фертилитета у балканским земљама (1970–2019)

Земља	1970.	1980.	1990.	1999.	2003.	2017.	2019.
Албанија	5,2	3,6	3,0	2,3	2,2	1,5	1,6
Босна и Херцеговина	2,7	1,9	1,7	/	1,7	1,3	1,3
Бугарска	2,2	2,1	1,8	1,2	1,1	1,5	1,6
Грчка	2,4	2,2	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3
Румунија	2,9	2,5	1,8	1,3	1,4	1,4	1,6
Северна Македонија	3,0	2,5	2,1	1,8	1,8	1,6	1,5
Словенија	2,1	2,1	1,5	1,2	1,3	1,4	1,6
СФРЈ, СРЈ*, СЦГ	2,3	2,3	2,1	/	1,7	/	/
Србија	2,4	2,4	2,2	1,8	1,6	1,5	1,5
Хрватска	/	1,9	1,6	1,4	1,9	1,4	1,4
Црна Гора	2,6	2,3**	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8

Извор: Breznik, 1991: 52; Balkan Demographic Data Base; EUROSTAT 2000; World factbook, 2004 и 2018; MONSTAT, 2018: 43; <http://data.un.org>; ПЗС, 2011: 64–66; ПЗС, 2018: 51. <http://www.worldometers.info>, EUROSTAT 2020.

Репродукција становништва балканских земаља и разлике у фертилиту последице су дугорочног дејства многобројних чинилаца, структуралних карактеристика и вредносних система. Опадање стопа укупног фертилитета присутно је у свим балканским земљама током периода 1970–2019. године, мада са значајним разликама у интензитету смањења. Док су у појединим земљама стопе укупног фертилитета преполовљене: у Босни и Херцеговини (2,7% на 1,3%), Северној Македонији (3,0% на 1,5%) и Румунији (2,9% на 1,6%), у неким од њих дошло је до већег смањења високих стопа укупног фертилитета: у Албанији (са 5,2% у 1970. на 1,6% у 2019. години) или мањег смањења: у Бугарској (2,2% у 1970. на 1,6% у 2019. години), Словенији (2,1% на 1,6%), Црној Гори (2,6% на 1,8%), Србији (2,4% на 1,5%) и Грчкој (2,4% на 1,3%). С обзиром на то да је у свим земљама стопа укупног фертилитета испод вредности која обезбеђује генерацијско обнављање становништва (2,14) могу се очекивати бројни демографски проблеми изражени у виду депопулације и старења становништва у већини балканских земаља.

Смањење фертилитета може се објаснити дејством многобројних чинилаца, од оних економске природе (лоши материјални услови, економска несигурност и зависност, стамбене прилике), преко чинилаца који се односе на здравствено стање, старост партнера и брачно стање, до оних који су у вези са стресним стањима и присутном неизвесношћу услед етничких сукоба у појединим земљама, а који делују у правцу смањења броја деце или чак одустајања од рађања. Велике промене у обиму

* Подаци за 1970. годину, 1980. годину и 1990. годину – СФРЈ, за 1999. годину – СРЈ, а за 2003. годину – СЦГ.

** Подаци за Црну Гору односе се на 1976. годину (Breznik, 1991: 52).

рађања последњих деценија иду укорак са променама у економској, социјалној и образовној структури друштва. Поред тога, непостојање адекватне популационе политике и одсуство јасне поруке друштва о потреби и значају биолошке репродукције становништва, као и непознавање катастрофалних поселедица постојећих трендова рађања, доприносе даљем настављању тенденције опадања становништва у појединим земљама.

Објашњење темпа промена у сфери природног кретања становништва не може се посматрати одвојено од старосне структуре. Формирана старосна структура, односно достигнута демографска старост становништва снажно утиче на ниво и смер промена природних компоненти кретања становништва. У Табели 3 приказан је распоред становништва по великим старосним групама у појединим земљама Балкана.

Табела 3: Старосна структура становништва балканских земаља по великим старосним групама (1951, 1998. и 2017. година) у % и просечна старост 2017.

Земља	1951.			1998.			2017.*			Просечна старост/год.
	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+	
Албанија	38,7	54,3	7,0	32,6	61,3	6,1	18,1	70,1	11,9	32,9
Босна и Херцеговина	39,2	57,7	3,1	18,8	71,2	9,9	13,3	72,3	14,4	42,1
Бугарска	26,7	64,9	8,4	16,5	67,7	15,7	14,6	66,1	19,3	42,7
Грчка	28,2	64,9	6,9	15,6	67,7	16,7	13,8	65,3	20,9	44,5
Румунија	/	/	/	19,1	68,0	12,8	14,4	69,2	16,4	41,1
Северна Македонија	37,0	57,5	5,6	23,3	67,3	9,4	17,2	69,4	13,4	37,9
Словенија	27,5	65,2	7,3	16,8	69,8	13,4	13,3	67,2	19,5	44,5
СФРЈ, СРЈ	30,9	63,5	5,7	21,1	66,4	12,4	/	/	/	/
Србија**	27,5	66,0	6,5	16,0	66,5	17,5	14,4	66,0	19,6	43,0
Хрватска	27,3	66,1	6,7	19,9	67,8	12,3	14,2	66,5	19,3	43,0
Црна Гора	35,5	57,1	7,4	20,6	67,4	12,0	18,3	67,5	14,2	37,2***

Извор: Balkan Demographic Data Base; World factbook, 2018; MONSTAT, 2017: 2; MONSTAT, 2017a: 8; ПЗС, 2018: 37–38.

Распоред становништва балканских земаља по старосним групама током периода 1951–2017. године указује на тенденцију интензивног смањења процентуалног учешћа младог становништва (старосна група 0–14 године) и повећања броја становника који припадају старосним групама 15–64 године и 65 и више година. Постоје значајне разлике у процентуалном уделу појединих старосних група у земљама Балкана – док је најмлађе становништво 1951. године чинило скоро трећину или нешто више од трећине укупног становништва балканских земаља, 2017. године оно чини нешто више од шестине укупног становништва у овим земљама. Међутим, издвајају се земље у којима има највише младог становништва до 14 година у односу на друге земље (Црна Гора – 18,3%, Албанија – 18,1% и Северна Македонија – 17,2%) и старог становништва – 65 и више година (Грчка – 20,9, Србија – 19,6%, Словенија – 19,5, Бугарска – 19,3 и Хрватска – 19,3).

* Подаци за Црну Гору дати су за 2016. годину; MONSTAT, 2017: 2.

** Подаци за Србију односе се на 1953, 2002 и 2017. годину.

*** Подаци се односе на 2011. годину; MONSTAT, 2017a: 8.

С обзиром на дистрибуцију становништва по старосним групама и веће присуство старог у односу на младо становништво у појединим земљама (у Грчкој, Србији, Словенији, Бугарској, Хрватској), може се предвидети повећање mortalитета, старење становништва и незавидна демографска будућност ових земаља. Демографске пројекције (на примеру Хрватске) указују на то да ће се становништво кретати према ниској варијанти natalитета, што проистиче: а) из досадашњих дуго-рочних демографских трендова стопа природног кретања, б) из старосне структуре становништва, ц) из обележја становништва у пост-транзицијској етапи (у којој се налази становништво Хрватске), д) из деловања демографске инерције („демографског моментума“), коју обележавају предвиђене промене старосне структуре становништва с обзиром на прошла кретања виталних стопа (Nejmašić, 2005: 68).

Да се ради о незавидној демографској будућности потврђују и стадијуми демографске старости појединих земаља. Наиме, док се Албанија (32,9 г.) налази на прагу демографске старости (четврти стадијум; 30–35 година), а Црна Гора (37,2 г.) и Северна Македонија (37,9 г.) у петом стадијуму демографске старости (35–40 година), остале земље се налазе у шестом стадијуму дубоке демографске старости (40–43 године): Румунија (41,1 г.), Босна и Херцеговина (42,1 г.), Бугарска (42,7 г.), Србија (43,0 г.) и Хрватска (43 г.). У последњем, седмом стадијуму најдубље демографске старости (43+) налазе се: Грчка (44,5 г.) и Словенија (44,5 г.).

Балканске земље су почетком 21. века суочене са великим демографским проблемима: смањењем удела младог и повећањем удела старог становништва у укупној популацији, смањеном репродукцијом и њеном најтежом последицом – процесом интензивног старења становништва. Присутне разлике у кретању становништва међу појединим земљама у складу су са њиховим географским, економским, етничким, религијским и културним обележјима. С обзиром на то да су демографски процеси базични друштвени процеси, а демографски показатељи синтетички друштвени показатељи (тј. друштвени и демографски процеси међусобно су повезани), неопходно је предузимање одговарајућих мера у вези са негативним популационим кретањима, које могу бити успешне само уколико су међусобно интегрисане са мерама за решавање социоекономских проблема, како младих, тако и старијих људи у земљама Балкана.

ЗАКЉУЧАК

У циљу теоријског и емпиријског проучавања демографских процеса и промена у сфери природног кретања становништва неких балканских земаља, у раду се пошло од кључних поставки теорије демографске транзиције, а потом су представљени и интерпретирани резултати истраживања демографских промена ових земаља у контексту савремених друштвених и трансформацијских процеса на Балкану.

Анализа кретања становништва балканских земаља показује да је код једне групе земаља процес демографске транзиције завршен или је при крају, док је код друге групе у току, у складу са споријим темпом друштвеног и економског преображаја. Различити модели репродукције

присутни су на подручју Балкана, тако да се балканске земље суочавају са популационим проблемима у виду недовољног рађања и немогућности генерацијског обнављања, што доприноси депопулацији и демографском старењу већег броја балканских земаља. Етничке групе се разликују по културним стандардима, верској припадности, економској активности, диференцијалном фертилитету који доводи до брзих промена у етничком саставу становништва, а разлике у моделу репродукције у вишенационалним заједницама могу утицати на повећање социјалних тензија.

Анализа природног кретања становништва у балканским земљама током друге половине 20. века и у првим деценијама 21. века указују на хетерогеност, односно постојање две групе земаља са различитим демографским тенденцијама и карактеристикама. Прву групу чине Албанија, Црна Гора и Северна Македонија, а другу остале земље на простору Балкана. Првој су својствене карактеристике: више стопе наталитета, позитиван природни прираштај и веће учешће младог становништва у укупној популацији у односу на остале земље (чије је кретање становништва проучавано). Одустајање од рађања није појава маргиналних димензија, већ значајан социодемографски феномен који током времена доводи до дугорочних негативних демографских трендова, у виду настављања и интензивирања процеса депопулације и старења становништва већине балканских земаља. Пошто интервенције на демографском плану у већини балканских земаља изостају или не дају задовољавајуће резултате, могу се очекивати директне негативне последице трендова компоненти популационе динамике и индиректне на структуру становништва.

ЛИТЕРАТУРА

- Avramov, D. (1993) *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga.
- Becker, G. S. & H. G. Lewis (1973) „On the Interaction Between Quantity and Quality of Children“, *Journal of Political Economy*, 2, Part II, pp. 280.
- Благојевић Хјусон, М. (2012) *Жене и мушкарци у Србији: шта нам говоре бројеви?* Београд: Програм Уједињених нација за развој.
- Bobić, M. (2007) *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. (2013) *Postmoderne populacione studije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Breznik, D. (1991) *Stanovništvo Jugoslavije*. Titograd: „CHRONOS“.
- Van de Kaa, D. J. (1987) *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin, Vol. 42, No. 1. pp. 1–59.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999) *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.
- Golubović, P. i S. Marković Krstić (2008) *Demografske strukture nekih balkanskih zemalja*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Ђурђевић, Б. (1998) *Географија становништва*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду и ПМФ.

- Handwerker, W. P. (1986) „Culture and Reproduction: Exploring Micro-Makro Linkages“, Edited by Handwerker P.: *Culture and reproduction – an Anthropological Critique of Demographic Transition Theory*. A Westview Special Study, Westview Press – Boulder and London.
- Kotzamanis, B. (2001) „Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope“, *Stanovništvo*, XXXIX, 1–4, str. 7–44.
- Lazić, M. i drugi (2000) *Račji hod*. Srbija u transformacijskim procesima. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Lesthaeghe, R., L. Neidert, J. Surkiyn (2006) „Household Formation and the ‚Second demographic transition‘ in Europe and the U.S. Insights from middle range models“, http://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/rl_romantic_unions_paper.pdf.
- Марковић Крстић, С. и Л. Милошевић Радуловић (2016) *Хуманистичка димензија образовања младих у контексту савремених друштвених промена*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Мijatović, В. (2000) „О микроекономској теорији фертилитета“. *Stanovništvo*. XXXVIII, 1–4, str. 59–78.
- Митровић, Љ. (2009) „Геополитичка транзиција Балкана, евроинтеграцијски процеси и култура мира“. У: *Међуетнички односи, идентитети и култура мира на Балкану*. Пр. Митровић, Љ., Захаријевић Д. и Д. Гавриловић. Ниш: Филозофски факултет и Центар за социолошка истраживања, стр. 11–28.
- MONSTAT (2017) *Saopštenje*, broj 98. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore.
- MONSTAT (2017a) *Crna Gora u brojkama 2017*. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore.
- MONSTAT (2018) *Statistički godišnjak Crne Gore*, Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore.
- Нејамшић, I. (2005) *Demografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pešić Jenačković, D. (2018) „Vanбрачне заједнице“, *Sociološka luča*, XII/1, str. 66–79.
- Petrović, R. (1979) *Demografija*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Petrović, M. (2011) „Promene брачности i породичних модела у постсоцијалистичким земљама: закасна и непотпуна или специфична друга демографска транзиција“, *Stanovništvo*, Vol. 49, br. 1/2011, str. 53–78.
- РЗС (2011) *Демографска статистика у Републици Србији*. Београд: РЗС РС.
- РЗС (2017) *Демографска статистика 2016*. Београд: РЗС РС.
- РЗС (2017а) *Статистички годишњак*. Београд: РЗС РС.
- РЗС (2018) *Статистички годишњак Републике Србије*. Београд: РЗС РС.
- <http://data.un.org/Data.aspx?d=SOWC&f=inID%3A127> (pristup: april 2019).

- <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/KS-CN-02-001-3A> (pristup: april 2019).
- <http://Europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab/ec.uuropa.eu/eurostat/data/database> (pristup: april 2019).
- <http://www.worldometers.info/world-population/montenegro-population/> (pristup: april 2019).
- <http://www.worldometers.info/world-population/serbia-population/> (pristup: mart 2019).
- <http://www.worldometers.info>. EUROSTAT 2020. (pristup: februar 2020).
- https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/0/09/Total_fertility_rate%2C_1960%E2%80%932013_%28live_births_per_woman.png (pristup: mart 2019).
- <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/dybcensusdata.cshtml> (pristup: april 2019).
- <https://www.cia.gov/library/publications/download/download-2004/index.html> (pristup: decembar 2004).
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2018.html> (pristup: april 2018).
- <https://www.google.rs/search?q=Balkan+Demographic+Data+Base> (pristup: decembar 2018).

DEMOGRAPHIC CHANGE IN SOME BALKAN COUNTRIES IN THE TRANSITION CONTEXT

Summary

Demographic change is an integral part of the deeper socio-economic changes that the Balkan countries have undergone in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. Numerous unfavorable demographic trends have continued or intensified, and some demographic processes (declining natural growth, aging populations, depopulation) have become more prominent in the Balkans, so their more powerful manifestation is expected during the 21st century. Changes in the demographic picture of the Balkan countries and the differences in population reproduction are conditioned by the nature of the socioeconomic nature of the circumstances, the multiplicity of the factors of ethnicity, as well as the civilization and cultural characteristics of certain social groups. The changes in the natural movement sphere and the age structure of the population of some Balkan countries over the last several decades have been examined in this paper from the socio-demographic perspective. The study of the peculiarities of particular demographic structures, population movements, marital and reproductive behavior of the population indirectly points to the answer to the question of the demographic future of these countries.

Key words: demographic change, Balkan countries, natural population movements, depopulation, population aging.

ИСТОРИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ – ТРАДИЦИЯ И МОДЕРНОСТ²

Резюме

Историческата социология е относително стара и същевременно нова дисциплина. „Стара“ защото първите стъпки да се осмисли и изучава датират приблизително век назад. „Нова“ – поради обстоятелството, че се правят първи стъпки за нейното утвърждаване като времева дисциплина. Спецификата се състои в това, че се търсят приликите и разликите между социологията и историята. Едни автори са на мнение, че следва да се наблегне на исторически детерминанти, други- отреждат на социологията инструментално място, трети, че се решават чисто социологически задачи. Отговорът на възникналите въпроси предполага разглеждането на редица основополагащи теоретични аспекти на историческата социология.

Ключови думи: история, историзъм, време, историческата социология, социология.

Социалните знания възникват в най-дълбока древност. Хората в древен Китай и Индия, Шумер и Египет не само са наблюдавали отделни елементи и аспекти на обществения живот и човешкото поведение, но и разсъждавали върху същността на социалното изобщо. Те са били любопитни за източниците на собственото си поведение и поведението на околните, но и в продължение на хилядолетия са разчитали на мисловни схеми, предавани от поколения на поколения, често пъти изразени в религиозни вярвания.

Ново начало на обществената мисъл се появява в древна Гърция и Рим, което поставя началото на преодоляване на митологичните възгледи, а рационалното начало е в основата на научното познание. Апогей в развитието на ранните социологически идеи в европейската Античност са вижданията на Платон и Аристотел (за идеалния град и обществото като съвкупност от взаимодействия), в Средновековието (Август Блажени и Тома Аквински), а по-късно в епохата на Възраждането идеите на Н. Макиавели, Ш. Монтескьо, Ж. Жак Русо, Сен Симон и др.

---

¹ ivan.r.raychev@gmail.com

² Рад саопштен на скупу *Традиција, модернизација и идентитети VIII: Анализа резултата истраживања у области традиције и модернизације идентитета на Балкану*, одржаној 9. јуна 2017. године на Филозофском факултету у Нишу.

Социалната мисъл значително се обогатява по времето на западноевропейския Ренесанс, на Просвещението и първите години на френската революция от 1789 година както и индустриалната революция в Европа. Разрушаването на традиционния начин на живот, предизвикано от тези промени, е стимулирало мислителите към нов подход в разбирането както на социалния, така и на природния свят. Всичко това поражда потребността от точни знания за социалните процеси, за поведението на хората. Постепенното натрупване и разширяване на социалните знания върху основата на обществената практика води до диференциране на научното познание и появата на нови научни дисциплини, в т.ч. и до обособяването на *социологията* като самостоятелна наука през първата половина на XIX век. За родоначалник се счита Огюст Конт (1798–1857), който се опитва да преодолее „спекулативността“ на съществуващите до тогава разбирания за обществото и да положи основите на една истинска позитивна наука за обществения живот на хората. Изхождайки като основен атрибут на човешкото поведение динамиката, О. Конт фактически полага началото на историческата социология, разбирана като наука за развитието на обществото.

Огюст Конт, Емил Дюркейм, Хърбърт Спенсър навлизат в социологията със сериозни констатации, докато Макс Вебер въвежда т.нар. „широка мултикаузална методология“. Искане се преди това да упоменем мнението на Калбърг който посочва: “Понастоящем, заявява Калбърг, могат да бъдат открити три тенденции в историческата социология. Най-напред трябва да се спомене т. нар. world system analysis /световна аналитична система/ на Имануел Уолърстайн, на второ място interpretative historical approach /близка историческа интерпретация/ на мислители като Райнхард Бендикс или Чарлз Тили и causal analytical schools /каузално аналитично учение/, представени например от Барингтън Мур или Скочполс. Едно по-внимателно анализиране в техните трудове всъщност би показало, че тези школи оставят без решение множество дилеми и проблеми които подлежат на бъдеща дискусиядискусия“ (Kalberg, 1994: 9). При това като решаващ дефицит може да се посочи липсата на експлицитно формулирана „широка мултикаузална методология“ която намираме при М. Вебер. Ще повторим казаното по горе, че историческата социология на М. Вебер разгръща вече споменатите размишления в една мултикаузална разработена методология на историческото обяснение, което прави този мислител толкова интересен за историческата социология днес. „Става ясно, че неговия практически изпитан стил на каузален /причинен/ анализ се различава категорично както от анализа на световните системи, така и от интерпретативно историческия подход или от каузално-аналитичната школа“ (пак там, с. 151).

Какво значение имат днес за историческата социология Веберовите рефлексии върху научната логика на историческите науки за културата? В сравнителната характеристика между М. Вебер и съвременните школи на историческата социология се търси преодоляване на дилемите и проблемите, на които се натъкват практиците днес,

като заедно с това искаме да демонстрираме полезността на неговите стратегии и процедури на изследователската работа в днешни дни. Една от централните дилеми на съвременната историческа социология е липсата на задоволителни *теории за каузалността*. Макс Вебер разполага с ясно формулирана както посочихме по-горе „широка мултикаузална методология“, приела образа на т. нар. пробабилистична концепция за историческото обяснение (теория за обективната възможност). Веберовите емпирични изследвания например, анализите му в „Протестанската етика и духът на капитализма“, са пример за аргументирано прилагане на историческото каузално преписване. Посочената от Вебер взаимовръзка между определени черти на протестанската етика и определени черти на капитализма изгражда една отделна каузална верига, макар че тя не засяга отделно взети индивиди, а роли, нагласи на духа и институции. Всъщност каузалната взаимовръзка акцентира върху един своеобразен процес, подчертаващ разликата между моментното състояние и по-дълговременното развитие. В този смисъл защитаваната от Вебер теза в „Протестантската етика“, представлява забележителен случай на конкретно каузално преписване. Концептуализираната от Вебер, в рамките на неговата логика на историческо изследване, теория на историческото обяснение е не само методологически по-комплексна в сравнение с съвременните историко-теоретични концепции. Тя освен това предлага възможности да се рефлектира аналитично върху установения от историческата социология днес методологически дефицит, който се състои преди всичко в „недостатъчно придържане към мултикаузалността“ и в „липса на експлицитни каузални процедури“. Ако приемем, че извършваната от Вебер методологическа работа го различава от т. нар. „анализ на световните системи, както и от интерпретативно-историческата и от каузално-аналитичната школи“, което позволява на неговата историческа логика на науката да стане важен резерв за съвременната историческа социология, в същото време винаги трябва да се има предвид, че научно теоретичното значение на Веберовата „Теория за каузалността“ може да бъде разбрано в достатъчна степен само въз основа на неговите познавателно-теоретични и методологически рефлексии.

Една коректна в познавателно теоретично и в методологическо отношение рецепция на Веберовата историческа социология отваря нови възможности да се скъси интереса на историческата социология, дисциплинарната дистанция между социологията и историческата наука. М. Вебер представя изключително добра отправна точка към историята като предпоставка на историческата социология. Това обаче ще рече да се върнем не към един Вебер, изтълкуван в духа на Т. Парсънс, а към Вебер в духа на неговата „*културно-научна логика*“.

От горе посоченото следва, че историците следва да гледат на историческите данни социологически, така както социолозите следва да владеят историческите методи, т.е. откоето следва че двете дисциплини се нуждаят една от друга. Много историци не вярват в обяснителната сила на социологическите теории и осъждат социолозите за „повърхностното им отношение към историческите факти. От своя

страна част от социолозите иронизират историците, по повод антикварния интерес към историческите детайли, емпиризма и повърхностния анализ.

Някои учени, както век назад е считал Е. Дюркем, мечтаят за сливането на историята и социологията в една наука. Както посочва И. Валлерстайн, „аз лично съм съгласен с Дюркем и немога да си представя, че социологическият анализ би имал същата стойност без помощта на данните в рамките на историческия контекст, както немога да си представя, че може да се използва историческия анализ без използването на концептуален апарат, който бихме нарекли социологически. Ако е така има ли място за две отделни дисциплини? Това според мен е един от основните въпроси, доколкото ние обсъждаме бъдещето на социологията и социалните науки като цяло в ХХІ в. (Валлерстайн 1998: 126–127).

В периода на 60-те и 80-те години на ХХ в. се бележи интерес на историците към социалните науки, и преди всичко към социологията. Всичко това доведе до международна дискусия за отношението между дисциплините история и социология. През този период се появиха много списания като: „Сравнителные исследования общества и истории“, „Журнал исторической социологии“ и др. Този период би могъл да се нарече „златния век на социалната история“. Социалните историци, ако можем да ги наречем така, считаха че следва да се обърне внимание на държавата и великите личности, а не на самото общество. В центъра на вниманието на социалната история се споменава и в американските речници по исторически категории и понятия, като често се използват теориите на обществените науки и количествените методи. Социалните историци разглеждат методологиите в два аспекта. Първо, те използват понятия на социалните науки „съсловие“, „клас“ и т.н. и на практика се получава използването на междудисциплинарен подход. Второ, използването на голяма база от данни позволява използването на статистически количествени методи и тяхната обработка. Трето, под влиянието на културната история социалните историци през 90-те години на ХХ в. в голяма степен отчитаха ролята на дискусивната практика при формирането на историческите източници, които са използвани за реконструкция на историческата действителност, както и ролята на собствената методика, категории и понятия, които също влияят на получените резултати.

Историческата социология, както свидетелства изследователската практика, решава теоретически задачи по отношение на социалните изменения и тенденции в развитието на обществото верифицирайки задачите относно проверката на социологическите теории или някои частни хипотези на историческите данни, преди всичко приложни задачи – използване на съществуващите концепции, обяснявайки чрез анализ историческите данни. Това би послужило при анализа на някои общества или отделна сфера на обществения живот.

Специфичните задачи на историческата социология, отличавайки се от социалната история интензивно използвайки социологическия инструментариум се осъществява в две направления. Първо, преос-

мисляне на историческия материал, описан на езика на историческата наука, в социологически понятия и концепции. Второ, познанието на историческите явления започва с постановката на проблема и сбора от данни с помощта на социологическия инструментариум. Следва да се има предвид, че „кодирането“ на историческите данни в социологически понятия включват опасността социологическия инструментариум да се използва за исторически проблеми, а не за анализа на съвременната действителност. Ето защо в такива случаи, когато социологията има фундаментално значение за историческите изследвания следва да се установи връзка между термините на историческите източници и социологическите понятия.

Американският социолог Чарлз Тилли през 60-те години на XX в. прави опит да отговори на социологическите въпроси чрез помощта на исторически материал. За разлика от болшинството социолози той работи с първоизточници така, както и историците. Ч. Тилли изучава закономерностите и варианти на колективни действия в западноевропейските общества през последните 400 години. Той полага много усилия за разработването върху това, как колективното действие се развива чрез различните социални движения и рационално отчитайки интересите на социалните слоеве. В своите творби Ч. Тилли предлага ползотворна хипотеза за наличието на колективни действия, т. нар. рационален разчет. Той проследява развитието на народните действия във връзка с модерните процеси, като включва: а/ мерки, към които хората прибегват; б/ действия, които използват. Например, в доиндустриалните общества хората предпочитали насилствените действия на протести, а в индустриалните общества – мирни стачки за решаване на проблеми между работническата класа и капитала.

От всичко изложено могат да се посочат следните направления при анализа на историческата социология:

Исторически аспект: За годините на своето съществуване в историческата социология се наложило много гледни точки за нейната специфика. Променя се отношението на социолога към историческата наука. О.Конт определя социологията като история без дата и имена; по късно намери място увлечението за търсенето на законите на историята; историческите данни са един от главните източници за информация на социолозите и т.н.

Социологически аспект: Обособената историческа социология във времето на М.Вебер и Е.Дюркем е само началото: не съществуват различия между социалните факти и историческите факти; социологическите методи на изследване на емпиричната реалност едва се формират; социолозите използват исторически материал за формирането на изводи от база емпирични данни. Но на този етап възниква необходимостта за определяне предмета на социологията, аи предмета на историческата социология. Бурното развитие на приложната социология намалява интереса към историческата социология, но в края на XX в. тя се признава като знание от отделен отрасъл.

Общонаучен аспект: Проблемът за взаимоотношенията между социологията и историята засяга комплекс науки за обществото.

Историческата социология е съпричасна към спора между позитивисти и антипозитивисти, за съотношението на историческия метод към социологическия, за законите и закономерностите на общественото развитие. Обществените науки обогатяват социологическите теории, техниките за набиране на емпиричен материал, метода на анализа и синтеза. Историческата социология е съпричастна и към класификация и диференциация на науките, специфика на знание на обществото, за „социалните науки“, „исторически социалната наука“, за нови научни дисциплини като културология, социална антропология, етнология и др.

Обществен аспект: Социологията и историческата социология променят кръга на обществените си функции. Социалната физика на О.Конт служи за поправка на т. нар. „язва“, идеала относно научното ръководство на обществото, а еволюционите теории на социологията в своята същност по същество са исторични. При М.Вебер /който разгледахме по-подробно в началото/ историческата социология се нарича социология, опезпечаваща историко-емпирично основание за съвременни релевантни изводи. Отделни страни в различна степен реализирали възможността социологията да влияе на обществените процеси, както в Англия и САЩ, така и в Южна Африка. В обществата все по-активно се отчита спецификата и социалната роля на социологията и историческата социология като цяло. В крайна сметка с историческата социология е свързано изучаването на историческото съзнание, историческата памет – своеобразно отражение в съзнанието и поведението на хората чрез историческия опит на народа, формиращо реално функциониращи ценности, мотиви и други.

Историческата социология е аспект, направление на социологическото познание, имаща за *предмет* социологическите взаимовръзки между обществените явления, както и социологическите системи, съществуващи в миналото. Като част от социологическото познание тя задълбочава неговия обхват, разширява проблемния му кръг. Разграничителната линия между предмета на социологическите изследвания на съвременността и тази на историческата социология не се състои в характера на изучаваните обществени явления и взаимовръзки, а във времето на тяхното съществуване и развитие, в отношението „минало-настояще“. Когато историческото познание обхваща явленията и проблемите в техните социологически аспекти и взаимовръзки, тогава то частично съвпада с историческата социология.

Историческата социология има *две главни* равнища на изследване – емпирично и теоретично. Възможни са два пътя за осъществяване на социолого-историческо теоретично изследване. Първият е свързан с преработване и обобщаване на събрана от историческата наука информация, а вторият – с набиране и анализиране на исторически емпиричен материал, специално събран с помощта на социологически инструментариум и методи.

Терминът „историческа социология“ има две тривиални значения. От една страна това е необходимостта от по-задълбочена оценка на социологическия контекст, а от друга социологията би трябвало

да се подплати с сериозни исторически доводи. П. Абрамс предлага (1982) обобщаваща и завладяваща дефиниция за понятието „историческа социология“ на базата на три теоретични предположения: първо, социологията предимно е ангажирана с прехода към индустриализация като исторически процес; второ, социологията следва моделите на свобода и ограничение в отделните индивидуални житейски пътища от гледна точка на социалния контекст; трето, социологията се занимава с динамичното взаимодействие между човешкия фактор и социалната структура не като някакъв абстрактен проблем, а като емпирически проблем в световната история. В този смисъл цялата социология образно казано, е историческа социология, тъй като тя е неизбежно ангажирана с проучване на промените, процесите и развитието на обществото.

ЛИТЕРАТУРА

- Агънски, Н. *Социология (Наука за развитие на обществото)*. София, 1948.
- Аристотел. „Политика“. В: изб. *Произведения* т. 4. Москва, 1983.
- Бузов, В. *Светът на нормите*. В. Търново: „Одри“, 2006.
- Валлерстайн, И. *Микросистемни анализ*. София, 1988.
- Даскалов, Р. *Въведение в социологията на Макс Вебер*. София, 1992.
- Еко, У. *Махалото на Фуко*. София, 2007.
- Енгелс, Ф. *Произход на частната собственост и държавата*. София, 1884, 1891.
- Енциклопедичен речник по социология*. София, 1986.
- Ирибаджаков, Н. *Социологическа мисъл на Древния свят*, т. I и II. София. 1978, 1981.
- История на Древния Рим*. София, 1975.
- Лафарг, Пол. *Избрано*. София, 1979.
- Шпенглер, О. *Залезът на Запада*, т. I. София, 1995.
- Kalberg, S. *Max Webers Comparative-historical Sociology*. Cambridge Polity Press, 1994.
- Weber, M. “Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus”. In *Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I. UTB 1-206, Tübingen, 1988.

HISTORICAL SOCIOLOGY – TRADITION AND MODERNITY

Summary

Historical Sociology is a branch of knowledge both long-standing and novel. Long-standing as the first steps in its research and understanding were made about a century ago, novel as we now see an effort to establish it as a discipline of study. Central to the subject is identifying the differences and similarities between history and sociology. A number of authors have expressed the opinion that historical determinants should represent the focal point of research, others assign an instrumental role to sociology, and some choose to focus on purely sociological topics of interest. Giving an answer to the resulting questions would require an in-depth look into a number of founding theoretical aspects of Historical Sociology.

Key words: history, historysm, time, historical sociology, sociology.

IN MEMORIAM

Академик Анатолиј Николајевич Самарин (1943-2019)

Има личности које својим делом и ангажовањем, умом и срцем емпатијски зраче, остављајући као ствараоци и пријатељи неизбрисив траг у нашем сећању. Такав је био академик Самарин Анатолиј Николајевич (1943-2019), доктор философских наука и професор на Московском државном универзитету за међународне односе. Искрен пријатељ Срба и промотер идеје свесловенске сарадње између Русије и балканских народа.

Из његове пребогате аутобиографије сазнајемо:

- Анатолиј Николајевич Самарин је рођен 1943. године у граду Семипалатинску (Казахстан). Отац му је погинуо на фронту, тако да је растао са мајком и бабом и дедом по мајчиној линији. Породица је неко време живела у Магадану, на Камчатки, а последње школске године, Анатолиј је прешао у град Новосибирск;
- Историјско-филолошки факултет Новосибирског државног педагошког института је завршио 1965. године;
- Филозофски факултет Московског државног универзитета „Ломоносов“ је завршио 1972. године, где је одбранио докторску дисертацију из области философских наука;
- Психолошки универзитет у Москви је завршио 1995. године, са специјализацијом из психологије;
- У периоду од 1972. до 1975. године је радио као научни сарадник Института за философију Руске академије наука у Москви;
- Од 1975. године је предавао на Катедри философије Московског државног института за међународне односе, односно, данашњем Московском државном универзитету за међународне односе;
- Од 2004. до 2009. године је радио у својству вишег научног сарадника у Центру за конфликтологију Института за социологију Руске академије наука;
- Од 2005. године био је дописни члан Академије наука комплексне безбедности (ВАНКБ).
- Од 2012. године био је професор и академик РАЕН;
- Од 2015. године био је академик Међународне словенске академије наука, образовања, уметности и културе;
- Био је члан Руског филозофског друштва;
- Био је члан Президијума међународне асоцијације конфликтолога;
- Од 2004. до 2019. године био је главни уредник сајта *Движения* (Покрети) <http://www.zanauku.ru>;

- Од 2011. године био је потпредседник Научног центра Всеросийског Создателног Движења „Русский лад“;
- Од 2011. до 2019. године био је главни уредник сајта Движења „Русский лад“.

У академској научној заједници Русије, Анатолиј Самарин изводио је наставу из философије, културне антропологије и реторике и држао је специјалне курсеве о друштвеним сукобима и психологији елита.

У фокусу његовог научно-истраживачког интересовања били су проблеми философије и социологије образовања, политичке конфликтологије, социологије и конфликтологије духовног живота, политичке психологије различитих друштвених група. Учествовао је у раду међууниверзитетских пројеката у Русији, Србији, Белорусији и Бугарској. Био је учесник бројних истраживачких пројеката („Духовне основе међународног друштва“, „Елитистичко образовање“, „Међукултурна комуникација у условима глобализације“, „Практична психологија у дипломатији“...).

За своју општедруштвену и јавну делатност у области културе, А. Н. Самарин је био награђиван Љермонтовљевом наградом Међународне фондације „Класика“ и бројним медаљама и повељама различитих државних и друштвено-политичких и научних организација.

Библиографија Анатолија Самарина је обимна. Сачињава је шест монографија, много уџбеника и преко 250 научних радова, студија из области философије и социологије образовања, социологије политике и културе, социјалне и политичке конфликтологије и психологије, објављених у Русији и иностранству. Између осталих, овде указујемо на уџбенике *Основи социјалне психологије*, који је издао МГИМО (Москва, 2000), *Практична психологија у дипломатији* (у коауторству; Москва, МГИМО, 2007), *Русија: политичко преформатирање* (у коауторству; Москва, Белые альбы, 2012), *Међународна комуникација у условима глобализације* (у коауторству, Москва, МГИМО, 2010), *Бесцельно проживљене године* (Бесцельно прожитые годы). *Двадесет година руске демократије* (у коауторству са Б. И. Баранцевым, Москва, 2012), *Социјални конфликти у контексту процеса глобализације и регионализације* (Москва, Институт за социологију РАН, Институт филозофских истраживања БАН, 2005).

Аналитички увид у темате из богате библиографије радова Анатолија Самарина открива широк дијапазон његових стручних и научних интересовања: од психологије, социологије сазнања и образовања (посебно елита), до кључних проблема структуре и динамике савременог руског и светског друштва, а посебно земаља у транзицији. Посебно место у његовим научним истраживањима, имају проблеми васпитања младе генерације, формирање њихове идентитарне и патриотске културе и погледа на свет у условима глобализације; затим социјални и политички конфликти у савременој епохи, еколошки ризици у свету, као и борба за мир и одрживи развој и перспективу човечанства.

Наше познанство и активна колегијална и научна сарадња отпочело је средином деведесетих година двадесетог века и непрекидно трајала до пре шест година, када се Анатолиј разболео. До тада је, сваке године, учествовао у раду међународних научних конференција у организацији Института (касније преименован у Центар) за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, реализујући научноистраживачке пројекте *Регионална културна сарадња на Балкану* (1996-2000), *Културни и етнички односи на Балкану - могућности регионалне и европске интеграције* (2001-2005), *Култура мира и идентитети и међунационални односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција* (2005-2010), *Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (2011-2019). Такође, учествовао је и на научним конференцијама које су организоване у Косовској Митровици у оквиру реализације макропројекта *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* и сарађивао са научним институцијама у Скопљу, Никшићу и Загребу. Скоро да није било научног скупа који су одржавани на научно изазовне и друштвено актуелне теме о Србији и Балкану, а да колега Самарин својим прилозима и активним учешћем у научним расправама није учествовао. Тиме је дао драгоцен допринос не само богатству теоријских погледа на одређене проблеме и дефинисање закључака, већ и у ширењу међууниверзитетске сарадње, као и колегијалног партнерства и разумевању између Русије и блиских словенских народа на Балкану.

Анатолиј је одлично говорио српски, али и језике осталих балканских народа, што му је омогућило широку комуникацију међу колегама на простору не само Србије већ и Балкана. Управо захваљујући Анатолију Самарину, Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу развио је сарадњу са бројним научним институцијама, факултетима и универзитетима у Русији, од којих овде истичемо само неке: Социолошки и Филозофски факултет Московског државног универзитета „Ломоносов“, Московски државни универзитет за међународне односе, Институт за социологију Руске академије наука, Руски државни универзитет друштвених наука, Универзитет за хуманистичке науке и Факултет за глобалне процесе, Руска асоцијација социолога, Међународна словенска академија образовања, науке, уметности и културе, Међународни центар за конфликтологију, као и са универзитетима и факултетима у Санкт Петербургу, Казању и Универзитетом у Краснодару. У овом контексту сарадње, ширио се и број колега и колегиница и јачана је научна комуникација са истакнутим научницима из Русије: ГенADIЈЕМ ОСИПОВИМ, Владимиром Ивановичем Добренком, Зинаидом Голенковым, Николајем Кузњецовим, Сергејем Бабуриним, Јеленом Гусковым, Борисом Исаковичем, Александром Дугиним, Владимиром Шалевим, Владимиром Зрњајевим, Владимиром Глагољевим Маргитом Силантијевом, Татјаном Панфиловом...

Анатолиј Самарин остаће трајно запамћен по својим прилозима, студијама које је презентовао на нашим редовним међународним

конференцијама. Овде подсећамо на неке од њих и његове поруке, које имају универзалну и трајну вредност. Тако је, на пример, 1999. године, Самарин подржао наш апел интелектуалцима света за осуду НАТО агресије на Савезну Републику Југославију, солидарисући се са српски народом и његовом борбом за одбрану суверенитета земље. У свом раду *Србија и Русија: постколонијализам – између глобализације и националних интереса*, који је саопштио на научном скупу 2004. године и који је објављен у зборнику радова *Регионални развој и интеграција Балкана у структуру ЕУ – балканска раскриша и алтернативе*, Анатолиј Самарин, најпре указује на одговорност елита за слом Совјетског Савеза и Југославије, јер то није било неизбежно, што се може видети на примеру Кине. Аутор истиче да „без распада Совјетског Савеза, не би било бомбардовања Београда“. Он, даље указује на високу цену тзв. „демократске транзиције“, коју су су платили народи Русије и Србије. Наиме, „тријумф“ глобализације и транзиције без социјалне одговорности увео је ове земље у зону периферног капитализма, док су „идеали демократије остали само лажна идеолошка етикета под којом се крије национализам доминантне светске силе“ (стр. 93). Аутор поентира потребу супротстављања снагама неолибералног глобализма, које теже светској неолибералној хегемонији, тежећи да ликвидирају суверенитете националних држава. Алтернатива је у отпору и борби да савремено човечанство изгради мултиполарни свет као заједницу равноправних грађана и народа.

У раду *Због чега и за кога радикалне реформе?*, који је Анатолиј Самарин саопштио на научном скупу *Изазови и донети савремене социологије друштвеног развоја* (2005) и који је објављен у зборнику радова под истим насловом, анализира искуство постсоцијалистичких земаља, а посебно Русије. Аутор, најпре, критикује светску тенденцију оличену у неолибералном фундаментализму, чије је идејно језгро радикални социјалдарвинизам у служби оправдања неоколонијализма фашистичког типа, а у служби уништавања народа у име интереса „златне милијарде“. Самарин сматра да се пред нашим очима одвија борба која се не тиче само Русије и Србије, већ и човечанства. У епицентру те историјске борбе је борба за успостављање хуманог солидарног уређења или апсолутна хегемонија капитализма као глобалног тоталитаризма и система експлоатације без граница. Стога се као научници и интелектуалци, у истраживању процеса транзиције и глобализације увек морамо запитати „због чега и за кога радикалне реформе?“

У свом раду *Тенденције ка фашизацији друштва као макросоциолошки и руски проблем*, саопштеном на научном скупу 5-6. јуна 2009 године, одржаном на Филозофском факултету Универзитета у Нишу и објављеном у зборнику радова под насловом *Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира*, аутор разматра противуречне тенденције у друштвеним односима друштва у свету и у земљама у транзицији. Наиме, Самарин истиче да упоредо са експанзијом неолиберализма, као социјалдарвинистичке стратегије развоја, тече и тенденција глобалне фашизације друштва у лику либералног тоталитаризма. Он, најпре,

указује да је ова идеологија повезана са интересима снага мегакапитала и „златне милијарде“ за глобалну хегемонију и геополитику ресурса; затим на њене импликације на плану екологије, демографске репродукције, васпитања, геноцида младе генерације и раста насиља у савременом свету.

На научном скупу који је посвећен теми *Медији и култура мира на Балкану*, Анатолиј Самарин је представио рад *Духовна криза постсоцијалистичког друштва*. У њему се бавио културним утицајем глобализације и системске кризе на постсоцијалистичка друштва Русије и других земаља источне и југоисточне Европе. Аутор истиче да је директна последица неоколонијалног модела глобализације губитак националног културног идентитета и то на првом месту у круговима слоја владајуће компрадорске елите, која сматра себе представником Запада у својим земљама. Међутим, зог монопола у симболичком систему и репродукцији културних значења, овај процес се, као епидемија, шири и утиче на све слојеве друштва, што представља претњу не само по национални идентитет маса, већ и за будућност ових друштава. Аутор посебно анализира последице духовне кризе и њене учинке како на плану свести, тако и ширења различитих облика социјалне патологије, од јачања субкултуре насиља до појаве духовног сиромаштва, идејне дезоријентације, кризе идентитета, фрагментације и опште деградације културе.

У раду *Између Космета и Куликова поља: Русија и Србија на раскрићу*, који је Анатолиј Самарин саопштио на међународној конференцији *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима* и који је објављен у истоименом зборнику радова који је издао Филозофски факултет Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, аутор, полазећи од архетипа о значају Космета и Куликова поља, у историји и културној традицији Србије и Русије, анализира савремени положај ових земаља у контексту глобалних геополитичких односа данас у свету. Аутор указује на сличности и аналогију руског и српског друштва кроз историју и у савремености, истичући њихову блискост како у успесима, тако и националним катастрофама. Самарин, између осталог, констатује „да су у последње две деценије наши народи – Срби и Руси – прошли кроз страшно тешка искушења, које су сразмерна ономе у Косовском боју и у Боју на Куликовом. И за време садашње офанзиве снага моноцентричне и неоимперијалистичке глобализације заједно смо доживљавали поразе, губили знатан део наших националних територија и суверенитета, а оба народа од памтивека на периферији цивилизације, наметао нам се, у ствари, неоколонијалистички модел егзистенције, који спречава могућности развоја и обнове друштва“ (стр. 492). Аутор истиче да одговорност за крах двеју држава, не носе само директни спољни противници, већ и елите наших земаља: „Притом за оно што нам се десило, није крив само политички ‚врх‘, већ и интелектуалне елите наших народа“.

У свом раду Анатолиј Самарин поентира још једном да „без крахирања СССР и слабљења Русије не би никада дошло ни до бомбар-

довања, а оружани напад земаља НАТО на СРЈ јесте важна поука и за Русију“ (стр. 493). Аутор притом указује на разлике које су 1999. године постојале између политичког врха у Русији и општег расположења руског народа, који је био на страни Срба. У даљој анализи, Самарин разматра цивилизацијско-културне разлике између православне Русије и Србије, које су утемељене на православној духовности, социјалној праведности и солидарности и глобалиста западне цивилизације (која је утемељена на филозофији индивидуализма, неолибералној социјалдарвинистичкој стратегији развоја у којој је „профит изнад људи“). У раду се анализирају не само негативне последице некритичког практиковања неолибералне стратегије развоја у Русији у тзв. „Јељциновој ери“ (компрадорска природа постсовјетског система, изградња капитализма периферије, разарање економије и културе, демографска депресија, дебакл политичких елита, које нису успеле, а нису ни желеле да заштите националне интересе), већ се трага и за моделом/алтернативним пројектом обнове Русије у „Путиновој ери“ (кроз нову стратегију развоја и управљања кључним развојним ресурсима). У вези са тим, Самарин пише: „Само онај пројекат, који ће се ослањати на социјалну праведност и солидарност, уз поштовање православног културног генотипа, може да повуче људе и да пробуди енергију маса. У Русији, упркос кризи и растућој дискредитацији неолибералног поретка, лагано и мучно ускрсавају социјалистичке идеје и солидаристичка начела (трагање за алтернативом, системом буђења развојних снага Русије и социјалних гаранција за масе)...“. Као научник и осведочени пријатељ Србије, свој рад завршава поруком: „Доласком на Косово, дајемо јасну поруку да се солидаримо са нашом српском браћом у њиховој борби за исконску домовину српског духа и државности, за право да живе достојанствено на својој земљи“ (стр. 496).

У студији *Трансформација социјалног простора у савременој Русији*, чије резултате истраживања је Самарин саопштио на међународном скупу *Место традиције и модернизације у различитим концепцијама и стратегијама развоја земаља у транзицији*, одржаном на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 27-28. маја 2011, године, и касније објављеној у истоименом зборнику, дата је оригинална критичка анализа промена у структури и динамици руског друштва у постсовјетском добу од 1989. до 2009. године, са посебним освртом на тзв. „Јељцинов период“.

Аутор, дубинску трансформацију руског друштва у форми неолибералне транзиције назива хроничном деградацијом, темељном инволуцијом друштва, рестаурацијом капитализма периферијског типа. Ова социјална регресија захватила је све стране друштвеног живота, манифестујући се у великој криминалној антиреволуцији девастацији и деиндустријализацији, демодернизацији, деинтелектуализацији, децивилизацији, масовној медијској манипулацији и таласима корупције.

Самарин даје социолошку слику транзиције као својеврсну хронику транзиционог гробља Русије – од Горбачовљеве перестројке/катастројке (А. Зиновјев), преко Јељциновог периода владавине, до

доласка Владимира Путина на власт. Његова анализа показује како је у периоду тзв. неолибералних реформи, тотална приватизација довела до тога да су се средства за производњу прелила не у руке „ефикасних власника“, као што је обећала власт, већ у руке олигарха и финансијских шпекуланата, али и руке иностраног капитала (свега око 10% је остало у рукама државе). На том фону разорена је економија и демографска структура руског друштва. Већина експерата сматра да су губици становништва од реформи истоветни са губицима СССР у Другом светском рату и износе око 26 милиона људи. Ова рупа „суперличности или демографског геноцида била је попуњена изванредном инокултурном миграцијом, која је, према проценама, такође износила око 30 милиона људи“. У овом контексту, истиче се да је на Запад отишло преко милион руских научника елитног ранга. Биланс транзиције руског друштва у Јељциновој ери је катастрофичан. То је време „изгубљених могућности“.

Социјалну мобилност у друштвеној структури доживела је мањина тајкуна и олигарха, док је већина становништва бачена на социјално дно, борећи се за пуко преживљавање. Аутор указује како је некритички след инструкција страних реформатора (ММФ-а и западних инструктора) био поразан за Русију. На делу су били отворени процеси колонијалне демократије (А. Зиновјев), десувверенизације и колонизације Русије. Аутор ово објашњава нивоом непрофесионализма власти, али и компрадорском улогом не само олигарха, већ и делова интелигенције. Он, између осталог, пише: „Цели привредни систем (у овом периоду) створен је у интересу финансијских шпекуланата, који су били једино умешани у распродају општенационалних добара и превођење средстава у иностранство, уместо улагања у економски развој Русије“ (стр. 95)

Упоредо са овим разарајућим процесима у економији, расле су социјално-патолошке појаве, друштвене противуречности, етнички и класни конфликти, па и тероризам (сукоб на Кавказу и терористички напади у Москви и другим градовима). На крају рада, аутор се, као научник и патриота, пита како спречити катастрофу у Русији и зауставити демонтажу руске држави и слома народа. Одговор на постављено питање види у радикалној промени стратегија развоја и управљања (отклон од неолибералне колонијалне глобализације и нова кадровска политика – „уколико се владајући слој попуни са конструктивним снагама, а ефикасно управљање друштвеним интересима и модернизација друштва ослони на науку и заштиту националних интереса“ /стр. 98/).

У раду *Зашто се снижава праг толерантности у Русији?* који је саопштио на међународном научном скупу *Традиционално и модерно у култури српског и балканских народа*, Анатолиј Самарин даје социолошко-културолошку анализу узрока и последица појаве снижења прага толеранције у савременом руском друштву. Његова анализа је ослоњена на истраживања како медицинара академика И. А. Гундарева, тако и конфликтолога и филозофа Е. И. Степанова.

У проблематизацији овог питања, аутор указује како неолиберални модел развоја, у форми деструктивне експропријаторске прива-

тизације, затим и раст неједнакости и сиромаштва и хронична депопулација становништва и медијска презентација културе насиља стварају у Русији психолошку атмосферу напетости и агресивности, која води ка социјалним конфликтима и екстремизму. Он то повезује са растом структурног насиља и новим облицима социјално-патолошких појава (криминала, убистава и самоубистава...). Анатолиј Самарин ове појаве дефинише као ширење агресивно-депресивног синдрома, који је друго лице ауторитарног, потиснутог и зависног друштва и који представља препреку за толерантне форме општења и понашања на нивоу интерперсоналних односа у микродруштвеним структурама, али и за изграђивање културе мира у глобалним односима. Пут ка оздрављењу друштва и личности, аутор види у радикалној промени концепције развоја, које нема без напуштања неолибералне стратегије, као и развоју друштвених односа и културе у служби хуманизације друштва и еманципације личности. Јер, садашњи систем поробљава личност, гуши његову аутономију и подстиче социјалдарвинистичку борбу међу људима, уместо да шири простор за слободни и солидарни развој човека/човечанства.

Ови и други радови колеге Анатолија Самарина управо илуструју колико је био научник, хуманиста и патриота у обављању своје научно-истраживачке функције и позивне мисије интелектуалца у савремености. Посебно је био ангажован у раду Међународне словенске академије наука, образовања, уметности и културе, најпре на пољу развијања културних веза и сарадње међу словенским народима. Подржавао је идеју са наших конференција о значају интелектуалаца и регионалне културне сарадње, као и формирање *Балканског форума интелектуалаца* и часописа *Балканске синтезе*, у служби афирмације регионалне сарадње и културе мира. Био је искрен пријатељ Срба. Показивао је велико интересовање за нашу историју и културу, а посебно за истраживачке проблеме српског и балканског друштва у транзицији. Отворено и аргументовано је учествовао на нашим и међународним научним скуповима, промовишући идеју сарадње међу балканским и словенским народима, истичући да је то интерес самих балканских народа. У расправама је неговао дијалошку форму и дух толеранције. Био је омиљен међу колегама али је, као солидан истраживач и познавалац проблема, био озбиљно забринут за будућност наших друштава која су се наша на удару снага неоколонијалне експанзије и зависне модернизације.

Анатолиј Самарин, као научник и интелектуалац у својим је радовима дао сериозну критику неолибералног модела транзиције и неоколонијалног духа глобализације, који воде социјалдарвинизацији друштвених односа, периферизацији и стварању света зависних друштава, у којима владају олигархијске елите у служби мегакапитала и компрадорске буржоазије. У овом друштвима структурно социјално насиље се допуњује са растом манипулације и ширењем ауторитарно-депресивног синдрома, чији су друго лице раст социјално-патолошких појава, агесије и аутоагесије, као и експлозија конфликта (од класних, етничких, професионалних, све до ратних). Упркос не-

спокоју и благој меланхолији, због свега што се десило са српским и руским народом после импозитивне социјализма, Анатолиј Самарин је, као онтолошки оптимиста и прометејски борац, ширио наду у могућност боље будућности.

Никада се није пожалио на своје здравље. Накнадно смо сазнали за његову болест и молили се за његово здравље. Но, упркос шестогодишњој борби са опаком болешћу и после четири тешке операције, 27. септембра 2019. године, напустио нас је колега и пријатељ Анатолиј Самарин. Утекао је у вечност. Остао је да траје у нама његов драг и племенити лик научника, пријатеља и борца.

Његове научне анализе и патриотске заветне поруке остаће да трају у сећању многих генерација студената, колега и пријатеља. На његово дело могу поносни бити не само његови најближи: син Павел и супруга Људмила, већ и сви они који су познавали Анатолија. О томе говоре и бројне поруке саучешћа објављене на сајтовима Московског државног универзитета за међународне односе, Међународне словенске академије наука, образовања, уметности и културе, као и „Руски лад“ (<http://forum-ruslad.ru/>), као и „За возрождение отечественной науки“ (<http://www.za-nauku.ru/>).

У име колега и пријатеља из Србије, посебно Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, редакције часописа *Балканске синтезе* и Центра за балканске студије, још једном изражавам дубоко саучешће породици Самарин стиховима:

У спомен на колегу
И пријатеља Анатолија
Самарина (1943-2019)

Руке срце
Расту од даривања
Крила ума од сазнања
А моћ разумевања
Плод жељубави
Дијалога и сарадње
Међу људима и народима

За оне које волимо
Смрти нема
Док у нашем сећању траје
Вечни пламен успомена.

Оне нам помажу да превладамо и надживимо сенке пролазности. Сећања трансцендирају бол у радост. Као да и сада чујем заветне поруке твоје, пријатељу, које јеванђелском снагом звуче: „Уместо тврђава, градите мостове на Балкану. Нека вас они повезују са суседима и светом. Нек отварају путеве мира, разумевања и солидарности међу народима.“ Јер, одрживе и срећне будућности човечанства нема без слободе, равноправности и братства међу људима!

Нека је вечна слава и хвала
Анатолију Николајвичу Самарину
Светлая ему Память!

Анатолиј Николајевич Самарин (1943-2019)
ПРИЈАТЕЉ СРБА И ПРОМОТЕР ИДЕЈЕ СВЕСЛОВЕНСКЕ
САРАДЊЕ РУСИЈЕ И БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Анатолиј Самарин испред Деканата Филозофског факултета у Нишу

Др Љубиша Р. Митровић,
професор емеритус

ПРИКАЗ

НОВА ИСТОРИЈА И/ИЛИ АПОЛОГИЈА ИМПЕРИЈЕ¹

Као допринос истраживању сложених питања историје европских држава, у маниру синтезе социолошке историје, историје елита и историје институција, објављена је монографија *Хабзбуршко царство. Нова историја* (*The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge Massachusetts: the Belknap Press of Harvard University press, 2016), аутора Питера М. Џудсона (Pieter M. Judson), професора на Департману за историју и цивилизацију Европског универзитетског института (European University Institute; Department of History and Civilization), чија је ужа област научног интересовања историја средње, источне и југоисточне Европе у XIX и XX веку.

Књига следи начело дугог трајања, те је предност дата процесима, док су чињенице коришћене првенствено да би се процес објаснио, не да би се пружила потпуна фактографска слика сагледаног периода. *Нова историја* се односи на нови приступ сагледавању питања односа структура царства и односа тих структура према спољном свету. Џудсон није покушавао да прескаче појединачне догађаје, али је радије пружио опис процесâ који су обликовали политичку и економску историју Хабзбуршке Монархије 1740-1918 године. Како сам наводи, жижа истраживачког интересовања задржана је на империји као таквој, уз посматрање језичко-националних група унутар ње. Питања која аутор обрађује, у првом реду однос центра и периферије, питање империје и националне државе, државе и/или територије, могу се разумети и као питања дебатног карактера, а ауторово настојање да рпужи нове погледе на познате чињенице, на тренутке прелази у тежњу за ревизијом. Сама чињеница да је Хабзбуршка Монархија опстала тако дуго, а да у периоду који је Џудсон обрадио, није постигла ниједну убедљиву победу, ни на бојном ни на дипломатском пољу, већ сама представља, истовремено, успех и парадокс, којима је историја Дунавске монархије обележена.

Структуру монографије чини осам поглавља: *The Accidental Empire* (Неочекивано царство); *Servants and Citizens – Empire and Fatherland 1780-1815* (Поданици и грађани – царство и отаџбина 1780-1815); *An Empire of Contradictions 1815-1848* (Царство супротности 1815-1848); *Whose Empire? The Revolutions of 1848-1849* (Чије царство? Револуције 1848-1849); *Mid-Century Modern: the Emergence of a Liberal Empire* (Модерност средином века: настанак либералног царства); *Culture Wars and Wars for Culture* (Културни ратови и ратови за културу); *Everyday Empire, Our Empire 1880-1914* (Свакодневица царства – Наше царство 1880-1914); *War and Radical State-Building 1914-1925* (Рат и радикална изградња нових држава 1914-1925); са Уводом (Introduction) и списком географских и личних имена (Note on Names and Places) и списком карата и илустрација (List of Maps and Illustrations) испред и Закључком (Epilogue: The New Empires),

¹ Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Cambridge Massachusetts: the Belknap Press of Harvard University press, 2016.

напоменама (Notes), захвалницом (Acknowledgements) и индексима (Index) иза основног текста монографије. Свако поглавље је подељено на више потпоглавља.

Аутор је студију засновао на великом броју извора и литературе, на начин који читаоца води кроз нове интерпретације, идеје погледе на позната места историје Хабзбуршке Монархије, праћене ауторовим закључцима и проценом узрока успона и пада династије и државе Хабзбурга. Концепт књиге тече уобичајеним правцем и нуди поднасловне који интригирају читаоце. Поговља су сложена у хармоничну целину, подељена су хронолошки, а граничне године омеђују важне периоде у историји Монархије. Џудсон се са успехом носи са процесом сазнавања и закључивања суштине историје XVIII века, кроз анализу процеса интеграције Хабзбуршке Монархије из конгломерата територија у јединствено државно тело, што је изискивало и тешке административне задатке, због којих је Монархија каснила за Француском, Британијом и Пруском. Већ у *Уводу*, наглашено да је компликована терминологија морала бити савладана у односу на одређивање оквира Монархије као и претходнике који су се бавили проучавањем њене историје. На примеру избора 1911. године, описане су све различитости и супротности Хабзбуршке Монархије.

Терезијанска и јосифинска ера је посебно анализирана. Аутор ту настоји да бројним примерима опише сву различитост живота на селу и у граду, као и економске проблеме и захтеве са којима се двор у Бечу суочавао, религиозним односима у држави, компликовану хијерархију, засновану на историјском праву. Овиме је аутор омогућио увид у сваки део историје Хабзбуршке Монархије у разматраном периоду. Кроз бројне примере, Џудсон пружа увид у чиниоце који су изнутра и споља утицали на изградњу апсолутизма у Хабзбуршкој Монархији. Као црвена нит се кроз читаву монографију провлачи питање односа између народâ који су улазили у састав Хабзбуршке Монархије, са једне и државе, са друге стране. Политички национализам је третиран првенствено као производ односа империјалних структура и регионалних традиција. Поређење концепата империје и народне државе, које су у случају Хабзбуршке монархије испреплетене и, често на парадоксалан начин, међузависне, умногоме може послужити као основа за изучавање како историје Хабзбуршке Монархије у целини, тако и *националних* историја њених народа.

Трансформација Монархије и ратови са Наполеоновом Француском, потом ера Метерниха и Револуција 1848-1849, описани су у првим поглављима. Насупрот периоду Коалиционих ратова (1792-1815), Метернихова ера (1815-1848) је време стабилизације државе, јачања трговинских и економских веза и, нарочито, сузбијања националних настојања широм државе. Борба Монархије за опстанак у Револуцији 1848-1849 и спас са стране, навели су Џудсона да поглавље наслови *Чије Царство*. Неколицином примера, анализирани су догађаји у Угарској, Хрватској, Италији, Галицији..., током револуционарних дешавања. Револуцију аутор посматра као догађај од суштинске важности за опстанак Монархије. Основна питања у којима сагледава Ре-

волуцију, сведе се на однос легитимизма и национализма. Само по себи, ово питање је већ доста сложено. Наредно поглавље, *Настанак либерализације царства*, обрађује напоре Монархије да се прилагоди и трансформише. Кохерентни чинилац Монархије, тј. једини кохезивни фактор је, у овом случају, цар – нови, а показате се и најдугочевнији – Фрања Јосиф (1848-1916). Он је својеврсни двоструки симбол: симбол спаса (1848) и симбол пропасти (1914-1918) Хабзбуршке Монархије. Монархија није успела да нађе решење за национално питање, иако је доба надзираног либерализма достигло високе културне, уметничке и научне домете, нарочито на пољу медицине, лигвистике и филологије, права...

Аустро-угарска Нагодба 1867. године је средина, компромис између историјског права и права на народно одређење. Аутор, на овом месту, међутим, нуди потпуно различит приступ овом питању у односу на друге сличне студије, кроз анализу интегративних чинилаца у погледу економског развоја, економске експанзије на Балкан, Бечког универзитета, великог броја уметника и научника који пружају (варљиву) слику стабилне и успешне земље. Није пропуштен ниједан сегмент друштвеног, културног, дневнополитичког живота при анализирању овог периода.

У поглављу *Културни ратови и ратови за културу; Свакодневица царства; Наше царство 1880-1914*, Џудсон оживљава деценије развоја Монархије, њена настојања да преобрази политички систем, борбу за опште право гласа, слободу штампе, нове залете у уметности и архитектури, унификацију градова и унапређење услова живота. У неколико примера, аутор Аустроугарску описује као земљу која, упркос националним супротностима, успешно опстаје у светском систему. Свакако, Аустроугарска у овом периоду јесте држава са статусом велике силе, али је она, уједно, најслабија велика сила, која све мање може да утиче на светскополитички развој, а све више преузима улогу „бриљантног секунданта“ Немачке.

Последња поглавља, *Први светски рат и Рат и радикална изградња држава 1914-1925*, као и *Епилог – Нова царства*, написана су јединственим начином. Рат је анализиран кроз анализу кључних особа и кучних одлука, грешака у војној стратегији, пораза на фронту, свакодневног живота и интензивирања националних покрета од 1917. године. Смрт Фрање Јосифа 21. новембра 1916. године, била симболични завршни удар на телу посрнуле и, већ извесно, урушене Монархије. Све јасније су изношени захтеви за потпуном реорганизацијом Монархије. До лета 1918. године, изнети су и захтеви за изградњом нових националних држава. Покрети владајућих елита Аустроугарске дошли су сувише касно да би ишта могли да учине у прилог одржања Двојне Монархије. Држава је урушена услед нерешеног националног питања, као и ниског ступња слободе јавне речи. Ово последње питање, једва да је било на нешто вишем нивоу и у свим новонасталим државама. Нове националне државе биле су, такође, ограничене бројним проблемима, наслеђеним или новонасталим. *Хабзбуршко царство. Нова историја* је књига коју не би требало заобилазити при

проучавању Хабзбуршке Монархије у време 1740-1918 године и која представља подстицај за размишљање и истраживање места националних историографија којих се ова комплексна питања тичу.

Алекса М. Поповић

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. VII, Number 1

Niš, (2020)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Natalija Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

150

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година VII, број 1

Ниш, (2020)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Пирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

150 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена
питања, културу и регионални развој = **Balkan
synthesis : journal for social issues, culture and regional
development** / за издавача Наталија Јовановић. - Год. 1,
бр. 1 (2014)- . - Ниш : Филозофски факултет
Универзитета у Нишу, 2014- (Ниш : Scero
print). - 24 cm

Два пута годишње.
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116